

Q4R

Trädgårds- historia

för inventerare

ANNA ANDRÉASSON

POM – Programmet för Odlad Mångfald

www.pom.info

Innehåll

Förord	4
Inledning	5
4 1800-1850	6
Odling blir en vetenskap.....	7
Bondens trädgård år 1800	8
Prydnadsträdgårdar kring år 1800	10
Vem fick vistas i park och trädgård?	12
Växtspridning från gods till landsbygd.....	13
4 1850-1900	14
Ett förvandlat landskap.....	15
Plats för trädgård vid bondgård och torp.....	16
Det sena 1800-talets blomsterträdgård	18
Växtjägarnas århundrade.....	20
Dahlia – från Mexico till svenska rabatter	21
Trädgårdsföreningar och trädgårdssällskap	22
Handelsträdgårdar och plantskolor	23
Växtspridning utan pengar.....	24
Skolträdgårdarna och den allmänna folkskolan	26
Kyrkogårdar och begravningsplatser	28
Statens Järnvägar – landets största trädgårdsmästare ...	30
Stadsplanering och offentliga parker.....	32
Kurorter och sanatorier – parker för hälsan	34
Villor och sommarnöjen.....	35
Koloniträdgården – nytta med nöje.....	36
4 1900-1950	38
Utan historia ingen framtid.....	39
Den historiska inspirationen vid sekelskiftet	40
Klassicism och italienska villor.....	41
Tradition och allmogestil	42
Färhagar och Frösöblomster	43
Trädgårdsstäder och Egnahem.....	44
Trädgårdar och parker för den moderna människan	46
Sportstugor och friluftsliv	48
Tips för den som vill läsa mer.....	49
Vad är POM?	58

Författare: Anna Andréasson, arkeolog och inventerare inom POM

Grafisk formgivning: Henell Grafisk Form, Hbg

Grahns tryckeri AB, Lund 2007

1:a uppl., 1000 ex

ISBN 10: 91-89232-27-5

ISBN 13: 978-91-89232-27-3

ISSN-numret för skriftserien är 1403-6568

CBM:s skriftserie 19 Trädgårdshistoria för inventerare

Utgivare: CBM

© POM 2007

POM – Programmet för Odlad Mångfald www.pom.info

Centrum för biologisk mångfald

Q4R

Trädgårds- historia

för inventerare

ANNA ANDRÉASSON

Förord

Programmet för odlad mångfald, POM har under en följd av år utbildat privatpersoner i arbetet med att inventera äldre trädgårdsväxter. Vi har märkt att det finns ett stort behov bland POM:s inventerare att få ökad kunskap om odlans och trädgårdarnas utveckling i Sverige, vilket lett fram till att vi just nu inventerar våra gamla kulturväxter.

Jag har många gånger upplevt att trädgårdshistorieintresserade amatörer bänkat sig för att lyssna till en föreläsning i trädgårdshistoria och med förväntan och nyfikenhet velat erövra ny kunskap från kunniga trädgårdshistoriker. En förväntan som kanske alldeles för ofta vänts till förvirring och ett konstaterande att ”detta är nog för svårt för mig”. Då jag träffade arkeologen Anna Andréasson förstod jag snart att hon skulle vara rätt person att göra detta komplicerade och tämligen outforskade ämne, förståligt.

Det är min förhoppning att denna skrift ska vara till hjälp i det fortsatta inventeringsarbetet. Dessutom hoppas jag att den ska väcka nyfikenhet att på egen hand erövra ett fördjupat kunnande om trädgårdshistoria, om våra kulturväxter, hur de kommit till landet, spridits och odlats under en tidsperiod då förutsättningarna för odlans genomgått många och stora förändringar.

I arbetet med skriften *Trädgårdshistoria för inventerare* har ingått en referensgrupp bestående av undertecknad och Linnea Oskarsson, projektledare för Perennuppropet.

Alnarp i oktober 2007

Eva Jansson
samordnare för Programmet för odlad mångfald

Inledning

Trädgårdshistoria för inventerare behandlar kortfattat svenska förhållanden under perioden 1800 till 1950 – den tid som är mest aktuell för dem som är ute och letar efter gamla kulturväxter.

Ett av de viktigaste målen har varit att sätta in trädgårdsodlingen i sitt historiska sammanhang. Skriften är därför uppdelad i tre avsnitt som täcker var sin 50-årsperiod. Varje avsnitt börjar med en kort summering av vad som hände i samhället just då.

För att underlätta för läsaren har texten också strukturerats så att viktiga miljöer och sammanhang fått egna kapitel. Dessa har placerats in under den tidsperiod där de bedömts höra mest hemma, även när de egentligen sträcker sig över en längre period.

Skriften kan alltså läsas som en historisk redogörelse från början till slut, men den som är specifikt intresserad av ett visst ämne eller en viss miljö kan också hitta all information om detta under samma rubrik.

Längst bak finns en litteraturlista för den som vill leta vidare efter mer information, även den uppdelad efter olika ämnen för att göra det lättare att hitta just det man är intresserad av.

Sist men inte minst skulle jag vilja passa på att rikta ett stort TACK till alla som bidragit till denna skrift med bilder och information. Utan er hade det varit omöjligt!

Anna Andréasson
arkeolog och inventerare inom
Programmet för odlad mångfald

1800-1850

1800-talets början präglades av krig och ekonomisk kris.

År 1809 genomlevde Sverige till exempel sin enda militärkupp. Efter många turer slutade det bland annat med att den franske riksmarskalken Jean Baptiste Bernadotte år 1818 blev den svenske kungen Karl XIV Johan.

Karl XIV Johans tid som regent inledde en period av fred och utveckling för landet och befolkningsökningen tog fart på allvar. År 1850 var landets folkmängd nästan 3,5 miljoner jämfört med ca 2,3 miljoner år 1800. Drygt 90 % bodde på landet.

En grupp som växte och fick allt mer inflytande var den nya borgerliga medelklassen. Men allra snabbast växte gruppen jordlösa på landet, till exempel torpare och backstugusittare, och de sociala klyftorna mellan dem och de jordägande bönderna blev allt större.

År 1844 fick landet en ny kung. Oscar I hade redan som kronprins gjort sig känd som förespråkare för liberala idéer bland annat när det gällde skola och fattigvård. Det oroliga revolutionsåret 1848 gjorde honom visserligen mer konservativ och försiktig, men den ekonomiska och sociala reformpolitiken fortsatte.

Odling blir en vetenskap

Upplysningens framsteg inom forskning och vetenskap på 1700-talet gjorde att det blev mer och mer socialt acceptabelt även för adelsmän att engagera sig i odling. Tidigare hade man snarast sett ner på dem som valde att engagera sig i jordbruket på sina gods, men nu sågs det tvärt om som patriotiskt och samhällsnyttigt, eftersom man hjälpte till att sätta fart på landets produktion.

Forskning och utbildning

I början av 1800-talet var Sverige ett ganska litet och fattigt land i Europas utkant, men med hjälp av vetenskap och ny teknik skulle man skapa framgång och välstånd både för landet och befolkningen.

För att åstadkomma en förändring måste man få hela landet med sig. Därför grundades 1811 Kungliga Svenska Lantbruksakademien, som skulle främja undervisning, utveckling och forskning inom alla former av jordbruk.

En av akademins första uppgifter blev att se till att hushållningssällskap bildades i alla län, och redan ett år senare (1812) fanns fjorton stycken.

Det nya intresset för att vända sig till en bredare publik kring sekelskiftet 1800 märktes tydligt även i bokutgivningen. Till exempel publicerades en rad små billiga häften om odling av olika slag. Ett exempel är "Försök till en husbehofs-kålgård" av Daniel Bergdal, 1810. På 20 sidor ges här enkla och tydliga anvisningar om hur man anlägger en köksträdgård och vilka grönsaker man kan odla.

Lunds Universitetsbibliotek.

Svårt att få tag i växter och frö

Vid 1800-talets början fanns fortfarande mycket få plantskolor och fröförsäljare i Sverige. Tidigare, när adeln låtit anlägga parker och trädgårdar, hade de köpt nästan alla växter utomlands.

Men med tiden blev handeln allt mer självgående i takt med att efterfrågan växte och trädgårdsodling blev allt vanligare hos bönderna och den växande medelklassen.

Bondens trädgård år 1800

Vid 1800-talets början hade böndernas odling fortfarande många medeltida drag.

Gårdarna låg tätt i byarna och köksväxter odlades i små inhägnade hagar utplacerade på lämpliga ställen där det fanns plats. Men några av 1700-talets upplysningsmän, som Carl von Linné och hans lärjungar, hade hunnit sätta sina spår bland annat genom att sprida odlingen av potatis, tobak och humle.

Potatisen fick sitt verkliga genombrott under 1800-talets första årtionden och flyttades ut från trädgårdstjapporna till åkrarna. När man på 1820-talet dessutom lärde sig att bränna brännvin av potatis blev den ännu mer populär. Brännvin var inte bara en omtyckt dryck, det var också en hållbar och säljbar produkt som var lätt att lagra och transportera.

Kopplingen mellan odling och matkultur var speciellt stark när självhushållningen fortfarande dominerade. Det man ville äta måste man också odla, även på herrgårdar och gods. Matvanorna varierade mycket både mellan olika samhällsskikt och olika landskap. Grönkål var till exempel vanligt i Skåne och södra Halland, medan bröd bakat med grärtsmjöl var vanligt i Västergötland, Dalarna och Jämtland.

Kryddväxter

Det var inte ovanligt att man odlade några av de växter som vi idag betraktar som kryddväxter, men man såg dem snarare som medicin än kryddor. Som smaksättning användes oftast inget mer än vad de många lagringsmetoderna gav. Mat äts nästan aldrig färsk, utan konserverad till exempel genom torkning, saltning, rökning eller syrning.

Frukt

Fruktträden växte också utspritt på lämpliga ställen inom byns marker. En lund med rotäktade körsbär och någon typ av plommon var mycket vanligt och krävde nästan ingen skötsel. Oftast fanns också några självsådda äppelträd. Man sparade helt enkelt träd med goda frukter som inte var i vägen, och vårdade dem hjälpligt bland annat genom att ta bort konkurrerande sly. Det hände också att man ympade bättre sorter på sådana självsådda träd.

Bär

Bärodling var mer ovanligt, men några söta krusbär, stickelbär, fanns oftast någonstans i byn. Före 1800-talets slut odlade man sällan sura bär som röda vinbär för att göra sylt och saft, eftersom socker var en dyr importvara. Det blev vanligt först vid slutet av 1800-talet när den inhemska sockerbetsodlingen kom igång och priset sjönk.

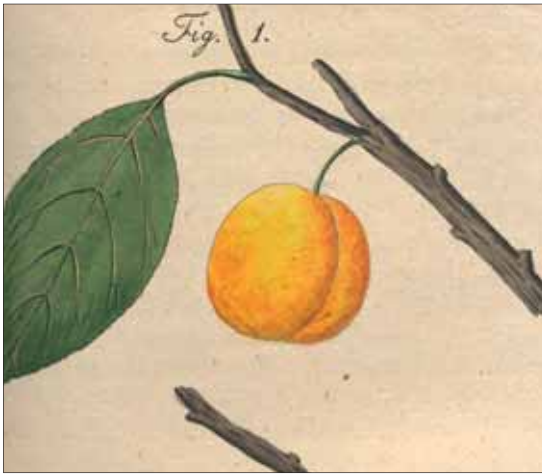
Prydnadsväxter

Självkärlart ansågs en del av växterna som odlades också vackra, men de borde även ha någon nyttig egenskap. En vacker rosenbuske som även gav gott om nypon var till exempel välkommen.

Några prydnadsväxter kunde man ofta hitta på mullbänken vid husets vägg. En mullbänk var en låg jordvall som skottats upp kring grunden för isoleringens skull. Detta kan låta konstigt idag på grund av risken för röta men var vanligt under 1800-talet och tidigare. Exempel på några gamla prydnadsväxter som hörde hemma på mullbänken är brandlilja (*Lilium bulbiferum*) och akleja (*Aquilegia vulgaris*). Ofta stod också några kryddväxter tillsammans med blommorna som till exempel lavendel, åbrodd och salvia.

1.

2.

3.

4.

4 FAKTA

Några vanliga växter i kålgården ca 1800:

kålrot (*Brassica napus*
Napobrassica-Gruppen)

rova (*Brassica rapa*
Rapifera-Gruppen)

kål (grön/vit/röd)
(*Brassica oleracea*)

gräart (*Pisum sativum*
Foderart-Gruppen)

trädgårdsärt
(*Pisum sativum*)

böndböna / välsk böna
(*Vicia faba*)

trädgårdsbönor
(*Phaseolus vulgaris*)

matlök (*Allium cepa*)

1. Liten gul mirabell (*Prunus domestica* Mirabell-gruppen) ur Allgemeines Teutches garten-Magazin, 1805.

2. Den gamla äppelsorten Hampus (*Malus domestica* 'Hampus') ur Handbok i svensk pomologi, Olof Eneroth, 1864-65.

3. Saffranslilja (*Lilium bulbiferum* var. *croceum*) ur Flore et Pomone Français, J. Saint-Hilaire, 1828-33.

4. Surkörsbär, även kallade moreller eller klarbär (*Prunus cerasus*) ur Pomona Britannica, G. Brookshaw, 1817.

Prydnadsträdgårdar kring år 1800

Prydnadsträdgårdar fanns i början av 1800-talet i stort sett bara hos högre ståndspersoner som adel och präster. Eftersom de utgjorde knappt 2 % av befolkningen var det totala antalet prydnadsträdgårdar inte stort.

Adelns gods låg tätast i Skåne och på de mellansvenska slätterna. Därför fanns också flest stora trädgårdsanläggningar där. Prästerna var däremot mer utspridda bland vanlig folk, eftersom det fanns minst en präst anställd i varje socken.

En herrgård från 1800-talets början

En större svensk trädgårdsanläggning i början av 1800-talet bestod vanligen av tre huvuddelar – en geometrisk barockinspirerad ”fransk” trädgård, en informell landskapsliknande ”engelsk” park och en stor nyttoodling.

Nyttan med en prydnadsträdgård

Själva prydnadsträdgården var framförallt ett rum för nöje och umgänge. Några bra sittplatser, gärna i form av bersåer, var viktiga. Här kunde man sitta och läsa, konversera, dricka eftermiddagskaffe, eller bjuda sina gäster på punsch och godsaker efter middagen.

I våra ögon kan det också verka som man promenerade extremt mycket. Men det får sin förklaring när man inser att det var en av få godkända möjligheter att få motion – inte minst för adelsdamer.

Nyttoodlingar vid gods och slott

Även vid herrgårdar och gods var nyttoodlingarna viktiga. En innehållsrik och välskött köksträdgård var helt enkelt nödvändig om man skulle kunna äta

och bjuda ståndsmässigt. Ofta odlades mängder av olika slags frukt och grönsaker och man lade stora summor på att skaffa växter och välutbildade trädgårdsmästare utomlands.

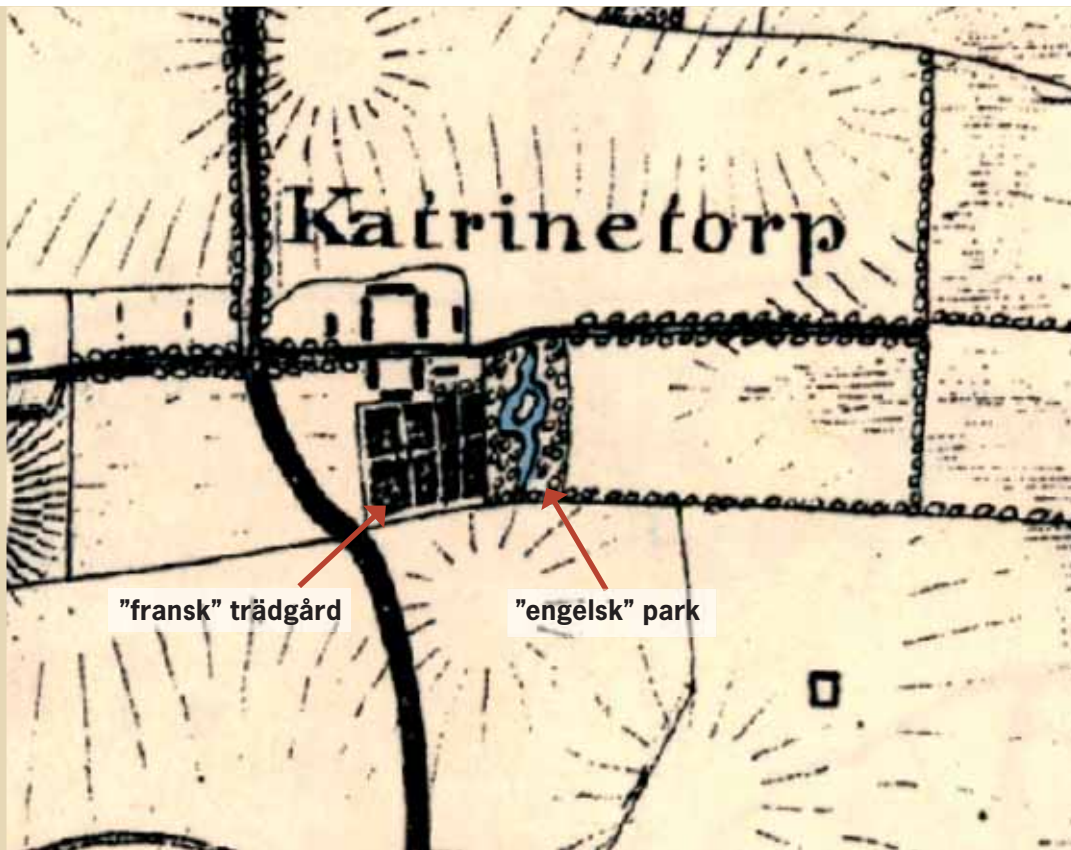
Ett exempel på en trädgårdsanläggning från början av 1800-talet är grosshandlare Björkmans gård Katrinetorp som anlades under 1800-talets första årtionden strax utanför Malmö.

Gården var både ett stort fungerande jordbruk och en plats för rekreation och representation. Familjen behöll hela tiden även sin handelsgård i staden.

Vid Katrinetorp finns en regelbunden ”fransk” trädgård direkt intill huvudbyggnaden. Längre bort bakom några avskärmande häckar låg den stora och lika regelbundet utformade köksträdgården.

Öster om den regelbundna delen lade man en friare utformad ”engelsk” park med ett konstgjort vattendrag och slingrande gångar.

På Katrinetorp arrangerades många fester och middagar och dess representativa funktion för familjen var ytterst viktig. Vackra byggnader och inredning var inte nog, man måste också ha en vacker och modernt utformad trädgård. Det är tydligt att man tog intryck från adelns gamla godsanläggningar, men att man självständigt valde ut de delar som man själv tyckte passade in i sin nya, modernt borgerliga, livsstil.

Den lilla herrgården Katrinetorp strax söder om Malmö byggdes upp från grunden i början av 1800-talet på mark som tidigare hade varit trädlös åker. Vid sidan om byggnaderna ordnades samtidigt en för tiden helt modern trädgårdsanläggning. I anslutning till mangårdsbyggnaden lades en regelbunden "fransk" trädgård och vid sidan om denna en friare utformad "engelsk" park, som bland annat fick ett konstgjort vattensystem med en liten pittoresk ö. Krigsarkivet, Stockholm.

Barockträdgården på Norrvikens trädgårdar är ett exempel på en formell trädgård.
Foto: Bent Rej.

Engelska parken vid Katrinetorp är ett exempel på en informell park.
Foto: Anna Andréasson.

Engelsk park

Den informella engelska parken blev populär i Sverige på 1780-talet. Att man kallade den engelsk berodde på att inspirationen framförallt kom från de landskapsträdgårdar som hade utvecklats i England under 1700-talet. Med begreppet engelsk förknippade man allt som var mjukt naturligt och luftigt otvunget – motsatsen till barockens formella och geometriska former.

En engelsk park kan sägas fungera som en regisserad promenad. Besökaren leds på snirklande gångar från en scen till en annan, utformade för att stimulera ett visst känslösläge och de tankar som förknippas med det. Utblickar, lusthus och vackra blickfång som minnesmärken, obelisker och statyer, skulle dyka upp som smakfulla överraskningar med jämna mellanrum. Träd och buskar fick växa fritt utan att klippas, och placerades oregelbundet för att göra ett mer naturligt men ändå välordnat intryck.

Fransk trädgård

Trädgårdarna som kallades franska vid 1800-talets början var formellt och regelbundet utformade, med raka gångar och beskurna träd och buskar. Anledningen att man kallade dem franska var att inspirationen framförallt kom från de storslagna franska barockträdgårdarna, som till exempel vid slottet Versailles.

De viktigaste delarna i en fransk anläggning var parterrer, boskéer och vattenkonster, som till exempel fontäner och spegeldammar.

Parterr kallades de låga regelbundna planteringarna nära huvudbyggnaden. Det fanns flera varianter. En broderiparterr bestod vanligen av låga, klippta buxbomshäckar planterade i sirliga mönster. Mellan dem kunde man täcka marken med olika färgade material som sand, kol och krukskärvtross.

Parterrerna inramades av långa smala rabatter som kallades plate-bandes. I dem odlades lökväxter, blommor och välformade buskar.

Boské kallades trädgårdskvarter som planterats med högre buskar och träd som hölls noggrant klippa. Genom boskéerna drogs raka gångar där man kunde promenera fram mellan täta väggar av lövverk. Inne i boskéerna fanns öppna ytor, ofta kallade boskésalar, som utformades på olika sätt med till exempel gräsytor, fontäner eller sittplatser. Troligen är det ur dessa boskésalar som bersåerna utvecklades.

Att anlägga de komplicerade vattensystem som krävdes för att fontäner och dammar skulle fungera var en svår konst i en tid när allt måste ske mekaniskt, med hjälp av självtryck och smarta konstruktioner. Ofta anlätade man en speciellt utbildad fontänör för att anlägga och sköta dem. Trädgårdsmästaren och fontänören var nyckelpersoner i barockträdgården.

Vem fick vistas i park och trädgård?

Trädgårdarna var naturligtvis främst till för ägarna och deras gäster. Men medan köksträdgården ofta var låst, var parken ofta tillgänglig även för tjänstefolkets middagsrast eller kvällspromenad, speciellt då herrskapet inte var hemma.

Detta var säkert uppskattat när man bodde trångt och aldrig var ensam – inte minst för att kunna dra sig undan en stund med sin älskade.

På en del håll hände även att hela grannskapet bjöds in till godset vid speciella tillfällen, till exempel för midsommarfest.

En stor arbetsplats

Att sköta sekelskiftets stora trädgårdar krävde mycket personal eftersom allt arbete utfördes manuellt, från vattning till gräsklippning och ogrärensning.

Trädgårdsarbetet leddes av en trädgårdsmästare, men utfördes till största delen av trädgårdsdrängar och pigor. Ofta fanns också minst en elev som arbetade för en låg ersättning för att utbilda sig till trädgårdsmästare.

Trots att trädgårdsarbetet var hårt ansågs det passa kvinnor och många extraanställdes under sommarsäsongen då arbetsbördan var högst. En del reste långt för sådant säsongsarbete, till exempel de i Stockholm så vanliga ”trädgårdskullorna” som varje år kom vandrande från Dalarna för att söka trädgårdsarbete.

Engelska parken, Katrinetorp

Foto: Anna Andréasson.

Växtspridning från gods till landsbygd

Genom de många anställda spreds växter från godsen till landsbygden, oftast som gåvor, men säkert hände det också att man knyckte ett skott. Idag är det inte sällan som växterna lever kvar ute i privatträdgårdar även när de sedan länge försvunnit från godsen.

Ett exempel på en sådan växt som överlevt i en liten privatträdgård är den dubbla vita rosenkragen från Högestad i Skåne. Rosenkragen togs till vara av en kvinna som hette Ester och som gjorde dagsverken i slottsträdgården på Högestads gods mellan 1917 och 1925. Hennes far var arrendebonde och i arrendet ingick bland annat ett visst antal dagsverken. Själv hade han det egna jordbruket och därför skickades ofta Ester och hennes syskon att göra dagsverkena. Vanliga arbetsuppgifter var till exempel ogräsrensning och fruktlockning.

Ester tyckte om arbetet i slottsträdgården även om överträdgårdsmästaren Schlüter var sträng. Där fanns också många andra ungdomar och man sjöng och skrattade mycket. Ibland fick de överblivna växter av godsägarfamiljen, till exempel rosenkragen.

När Ester gifte sig 1926 tog hon med blommorna till sitt nya hem. De följde henne genom livet och alla hennes barn fick skott. När hon så småningom flyttat till ålderdomshem kom hon ofta på besök till dottern Astrid för att kontrollera att "hennes blomma" hade det bra. Rosenkragen lämnades 2005 till POM:s Perennupprop för att bevaras för framtiden.

Esters dubbla vita rosenkrage (*Tanacetum coccineum*) som från början växte i slottsträdgården på Högestad, Skåne.

Foto: Eva Jansson.

1850-1900

På 1850-talet rådde högkonjunktur i Sverige. Jordbruksproduktionen

ökade och den sociala och ekonomiska reformpolitiken fortsatte.

Beslutet 1854 att låta bygga ett statligt järnvägsnät innebar en stor förbättring av landets kommunikationer.

År 1866 ersattes den gamla fyrståndsriksdagen med en tvåkammarriksdag. Samtidigt lades grunden till organisationen med kommuner och landsting. Men rösträtt var fortfarande kopplat till inkomst och kön, och därför kunde bara en mindre del av befolkningen rösta.

Missnöjet med det ojämlika systemet växte. Successivt började även den växande gruppen arbetare i samhället att engagera sig politiskt.

Kring 1870 var det gamla ståndssamhället på god väg att upplösas.

Stadens borgare och de självägande bönderna fick allt större politiskt och ekonomiskt inflytande. Samtidigt fortsatte landets befolkning att öka dramatiskt. Den grupp som växte snabbast var lönearbetarna på landsbygden. Vid mitten av 1800-talet hade småbruken blivit så många att de utgjorde hälften av alla hushåll på landet.

Industriell massproduktion blev vanligare och billigare. Importen av konsumtionsvaror som kaffe och fotogen slog igenom. Efterfrågan på vardagsvaror som järnspisar, kakelugnar, jordbruksmaskiner, porslin och kläder växte vilket i sin tur ledde till att en inhemsk konsumtionsvaruindustri kunde etablera sig under 1870- och 1880-talen.

Många sökte efter ett bättre liv genom att emigrera till USA eller flytta till städerna för att söka arbete inom industrin. Andra bestämde sig för att bli nybyggare i Norrland. I norr expanderade sågverksindustrin snabbt och på 1880-talet tog gruvnäringen fart, till stor del tack vare järnvägen och de förbättrade kommunikationerna.

Ett förvandlat landskap

När Carl von Linné reste runt i Sverige vid mitten av 1700-talet beskrev han noggrant det han såg. Men hade han kunnat göra om samma resor kring 1870 hade han antagligen knappt känt igen sig, eftersom 1800-talets skiftesreformer fullständigt förändrat landskapet.

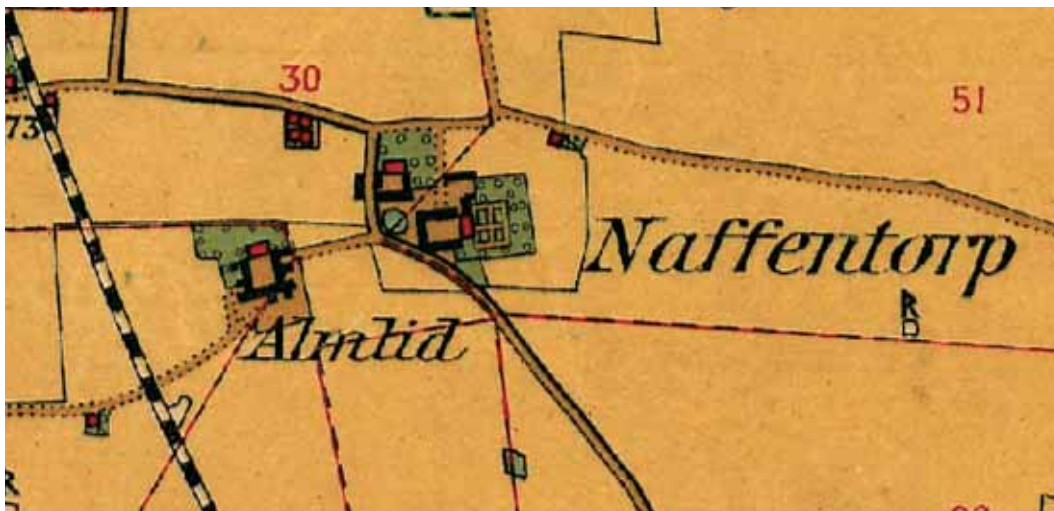
Åkerarealen hade flerdubblats, skogen trängts undan, våtmarkerna dikats ut, sjöar sänkts och byar splittrats. Istället för grå, omålade hus i täta klungor låg röda eller vitputsade gårdar utplacerade intill sina egna odlade fält. Istället för staket kring odlingarna för att hålla djuren ute, fanns nu staket kring hagarna som höll djuren inne.

Skiftesreformerna

Syftet med skiftena var att få ett effektivare jordbruk. Tidigare hade varje gård haft många långsmala tegar utspridda över stora ytor. Nu skulle varje gårds mark samlas till ett stycke direkt intill gårdens byggnader.

Skiftena genomfördes vid olika tid i olika delar av landet. Före 1825 hade egentligen bara sydvästra Skåne, Blekinge, Öland och delar av Västgötaslätten berörts. Först med stadgan om Laga Skifte (1827) kom samma regler att gälla i hela landet med undantag för norra Dalarna och Gotland. Kring 1850 hade en stor del av byarna i Syd- och Mellansverige skiftats. I en del områden dröjde det ännu längre.

Genom att jämföra kartor från före och efter skiftena kan man tydligt se hur stora förändringarna var. Ett exempel ger byn Naffentorp strax söder om Malmö. Överst ett utsnitt ur storskifteskartan (1784) där lantmätaren noggrant ritat ut varje teg och noterat vilken gård den tillhör. På samma karta har man senare med gröna streck ritat ut gränserna som drogs vid enskiftet 1812. Nederst ett utsnitt ur Hushållningssällskapets häradskarta från 1913. Alla gårdar utom tre har flyttats ut och det går inte längre att se att det en gång legat en tät by med 14 hemman på den gamla bytomten. Källa: Lantmäteriet, Malmö.

Plats för trädgård vid bondgård och torp

Splittringen av byarna i samband med skiftena gav för första gången bönderna tillräckligt med plats direkt intill boningshusen för att anlägga trädgårdar i modern mening. Skiftesreformerna fick alltså stor betydelse för när trädgårdar, som ser ut som trädgårdar gör idag, på allvar började anläggas vid vanliga bondgårdar. Områden som skiftades tidigt verkar också ha fått trädgårdar tidigt. Men naturligtvis gick det trögt i början, inte minst på grund av bristen på plantor, frö och tid.

Informationskampanjerna

Under 1800-talet arbetade många personer och organisationer intensivt för att förbättra och sprida trädgårdsodlingen i landet.

Trädgårdsodling, menade man, var nyttigt både för kropp och själ. Erik Lindgren (1828-1911) som var chef för Experimentalfältet i Stockholm skrev till exempel:

"Trädgårdsodlingen i hela sitt omfång kan bereda nytta och nöje för alla, gammal och ung, fattig och rik. Också något lite av växter för bara prydnad borde inte heller saknas ens vid det mest anspråkslösa hem, torp eller backstuga."

Med tiden började informationsarbetet och landets växande välbefinnande att ge resultat. Under 1800-talets andra hälft anlades tusentals nya små och stora trädgårdar i hela landet.

Foto: Eva Timm. Västmanlands läns museum.

MELLAN DE TVÅ BILDERNA från Svarvartorp i Lillhärads socken, Västmanland, skiljer 99 år. Fotografiet till vänster togs 1905 och det till höger 2004. Två av de tre stora vårdträds-lönnarna står fortfarande kvar, liksom äppelträdet strax till vänster om lönnen i mitten. Syrenbuskaget som bara skimtar bakom den högra lönnen hade 2004 blivit så stort att trädet skimtar på bilden. Vid inventeringen noterades också nyponrosor, aklejor, häckspirea, måbär, kaprifol, krusbär, gullris och kärleksört. Torpet lämnades 1917.

ÖVERST TILL HÖGER en stuga på fäboden Svartjärn i Sätters socken, Dalarna. Blommor och örter står i tät rad på mullbänken vid husväggen och till vänster skimtar ett litet inhägnat potatisland.

Odlingarna växer

Matkultur är inget man ändrar på i en handvändning. Men med tiden blev odlingarna allt mer varierade och tidigare "herrskaapsgrönsaker" som sallad och rädisor allt vanligare. Dessutom odlades allt mer frukt och bär, både för egen användning och som ett bra sätt att få lite extra inkomster.

Husbehovsodling var fortfarande mycket vanligt, inte bara bland bönder och torpare. Också stadsbor kunde ha några djur och en egen odling i stadens utkant. Många lönearbetare, som statare och bruksarbetare, disponerade lite mark stort nog till en gris och ett potatisland. Skogvaktaren hade ett litet jordbruk vid sidan om, folkskolläraren kunde ha bin, kaniner och ett grönsaksland, och så vidare.

Torprabatten

Många i 1800-talets samhälle hade varken tid, plats eller råd att anlägga en planerad trädgård med grusgångar och välformade rabatter. Men även vid torp, backstugor, fäbodas och på andra platser där människor bodde blev prydnadsväxter allt vanligare även om nyttoodlingen fortfarande dominerade. En rad med härdiga perenner vid väggen och kanske en rabatt framför stugan kunde man oftast åstadkomma även med knappa medel.

När man inventerar växter vid torp och fäbodas bör man även komma ihåg att de inte sällan också haft ett "andra liv" som sommarbostäder. Detta behöver naturligtvis inte betyda att växterna blir mindre intressanta, men det är ju viktigt att man får med hela platsens historia.

Foto: Stefan Thulin

Foto: Dalarnas museums Bildarkiv.

Foto: Linnea Oskarsson.

Det sena 1800-talets blomsterträdgård

Under andra hälften av 1800-talet blev en välskött trädgård ett slags statussymbol, ett sätt att visa att man var en flitig och modern människa som var med sin tid.

De finaste och mest välvårdade trädgårdarna kunde till exempel finnas hos stadsbon som precis tagit steget in i den borgerliga medelklassen, eller hos den före detta torparen som nyligen lyckats friköpa ett eget småbruk.

Trädgårdarna som nyanlades under 1800-talets andra hälft präglades av ökande tillgång på växter, en växande kunskap om

odling och nya tankar om hur en vacker och väl fungerande trädgård skulle se ut.

Vid den här tiden fanns gott om böcker och tidskrifter om trädgård. Hjälp och inspiration kunde komma från många håll. Det gick till och med att låta hela trädgården anläggas av en professionell trädgårdsmästare genom att anlita en av de nya länsträdgårdsmästarna. Dem hade hushållningssällskapen börjat anställa på 1870-talet, just för att ta hand om trädgårdsanläggning och utbildning i länen.

Familj och tjänstefolk uppställda för fotografering i trädgården hos C.A. Kjellgren på Brådgatan i Norrköping år 1892. Norrköpings stadsbiblioteks bildarkiv.

4 FAKTA

Daniel Müller och den "tyska stilen"

En bok som blev mycket betydelsefull för trädgårdsutvecklingen i Sverige vid 1800-talets mitt var Daniel Müllers *Trädgårdskonst* (1848). I denna förespråkade Müller en ny utformningsprincip som han kallade "tysk stil" eftersom han närmast lärt sig den från Tyskland. I andra delar av Europa kallas den "blandad stil" eller "gardenesque". Müller ansåg den nya stilen vara speciellt lämplig för små trädgårdar.

Färggranna blomsterrabatter

En av nyheterna med "tysk stil" var rundade rabatter utskurna direkt i gräsmattan. I dem odlades en del perenner och rosor, men framförallt nya exotiska utplanteringsväxter som pelargon, fuchsia, lobelia, verbena och dahlia. Vid 1800-talets mitt föredrog man rena klara färger och placerade gärna kontrastfärger tillsammans för att de skulle förstärka varandra. Något senare blev även arrangemang ton i ton mer vanliga.

Dekorativa träd och buskar

Till en blomsterträdgård hörde också gräsmattor. När gräsklipparen började slå igenom på 1870-talet blev gräsmattorna betydligt lättare att sköta även för dem som inte hade råd med många anställda.

Trädgården skulle också ha bersåer, och på gräsmattorna placerade man trädgrupper, ensamma träd och buskar med speciellt utseende. Flikbladiga och brokbladiga träd var till exempel populära.

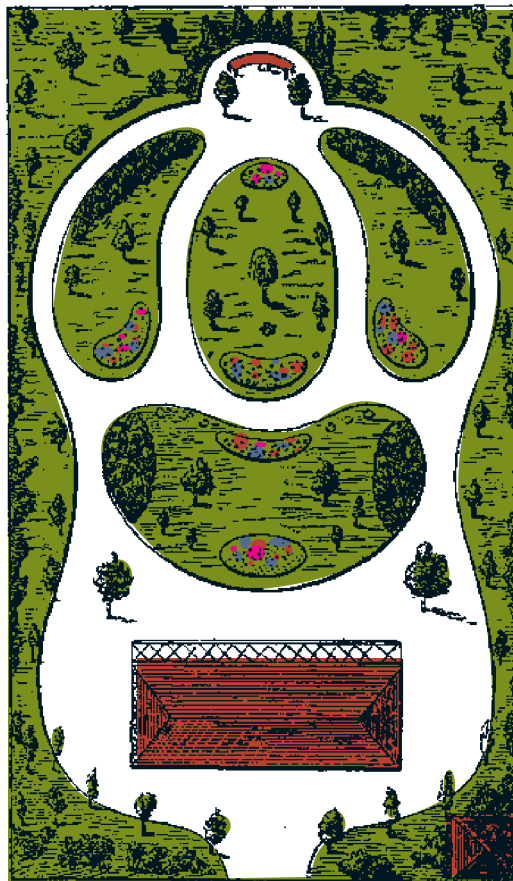
Även nyttiga växter som fruktträd kunde placeras på gräsmattorna om de ansågs ha tillräckligt skönhetsvärde, men den övriga nyttoodlingen lades i en kant av trädgården, lite i skymundan.

Trädgårdsdekorationer

Det sena 1800-talets trädgård dekorerades inte bara med växter, utan också med vackra inramningar och prydnader. Rabatter och grusgångar kunde till exempel kantas med vitmålade stenar, stora snäckor eller ett lågt staket. Ytterligare ett sätt att utforma kanter var att sticka ner böjda vidjor kring rabatten så att den såg ut som en blomsterkorg.

Hade man råd kunde man beställa en springbrunn av gjutjärn ur en katalog, annars kunde en piedestal med en dekoration duga bra. Exempel på dekorationer var spegelklot, urnor och statyer.

Köpta trädgårdsmöbler var länge något exklusivt. Torpare, statare och arbetare hade ännu på 1930-talet mycket sällan speciella trädgårdsmöbler. Istället satt man på en filt eller tog ut köksbord och köksstolar inifrån.

En typisk trädgård i "tysk stil" av Daniel Müller (1848). Den nya stilen sågs allmänt som en kombination av det bästa från alla äldre stilar – både den naturliga trädgårdens mjuka linjer och den franska stilens symmetri och överskådlighet. Den största nyheten var de färgrika rabatterna som gärna skulle vara mjukt njurformade eller ovala.

Illustration: Müller, Trädgårdskonst, 1848 (kolorerad av HGF).

Växtjägarnas århundrade

Samtidigt som intresset för att utforska andra kontinenter växte ökade också intresset för det ovanliga och exotiska.

Under 1800-talets lopp ökade antalet trädgårdsväxter enormt. Tidigare hade man framförallt letat efter växter som kunde vara till nytta. Nu sökte man minst lika ivrigt efter nya prydnadsväxter som det gick att tjäna en förmögenhet på att introducera. Bland annat botaniska trädgårdar och stora plantskolor skickade ut professionella växtjägare som kämpade för att finna nya rariteter.

På 1840-talet underlättades dessutom de långa transportererna genom en ny uppfinning: Wards transportlåda (the Wardian case). Detta var en liten noggrant tillsluten glaslåda, som kunde hålla växterna vid liv i ett slutet system under de långa resorna med segelfartyg mellan kontinenterna.

Tvåfärgad hästkastanj (*Aesculus x hybrida*). Foto: Rune Bengtsson.

”Främst i trädgårdsodling stå Frankrike (fruktträd, rosor), England, Belgien, Holland (berömdt för sina blomsterlökar) och Nord-Amerika (massproduktion af blommor för storstädernas förbrukning).”

Nordisk Familjebok 1892

I Sverige gjorde bättre transportmöjligheter med tåg och ångbåt, och framväxten av allt fler plantskolor, att de nya växterna snabbt spreds i landet. Redan vid sekelskiftet 1900 hade många av de nya trädgårdsväxterna nått alla samhällsgrupper, fattiga som rika.

Tusentals nya arter och sorter

Intresset för det nya och annorlunda gällde inte bara nya arter. Nya sorter med olika färg och form var minst lika populära. Skillnaden märktes tydligt i parker och trädgårdar. Det tidiga 1800-talets engelska parker hade huvudsakligen bestått av några få trädslag som parklind och alm. I det sena 1800-talets parker fanns däremot många olika arter och sorter med variation i färg och form.

4 FAKTA

Några nya växter i prydnadsträdgården:

1800-1850

luktpion (*Paeonia lactiflora*)
dahlia (*Dahlia x pinnata*)
rosenkrage (*Tanacetum coccineum*)
plymspirea (*Aruncus dioicus*)
gladiol (*Gladiolus x hortulanus*)
höstflox (*Phlox paniculata*)
höstfunkia (*Hosta lancifolia*)
daggfunkia (*Hosta sieboldiana*)
rysk blåstjärna (*Scilla siberica*)
sommarsnökllocka (*Leucojum aestivum*)
tigerlilja (*Lilium lancifolium*)
porslinshyacint (*Puschkinia scilloides*)

1850-1900

värstjärna (*Chionodoxa sardensis*)
snökrokus (*Crocus tommasinianus*)
turkisk snödroppe (*Galanthus elwesii*)
japansk viva (*Primula japonica*)
blodalunrot (*Heuchera sanguinea*)

1900-1950

jordgubbar (*Fragaria x ananassa*)
bägarkrokus (*Crocus chrysanthus*)
astilbe (*Astilbe Arendsii*-gruppen)
kungslilja (*Lilium regale*)
rosenriddarsporre (*Delphinium x ruysii*)
kastanjerodgersia (*Rodgersia aesculifolia*)

Dahlia – från Mexico till svenska rabatter

Det finns inte en växt som inte har en historia värd att berätta. Dahlian, eller georginen som den först kallades, är bara ett exempel.

Dahlian kommer från Mexiko och var känd redan under 1500-talet, men det dröjde till 1789 innan den kom till Europa. Detta år skickade direktören för den botaniska trädgården i Mexiko några frön av *Dahlia x pinnata* till sin kollega i Madrid. Den blommade redan året därpå och släktet uppkallades efter den svenske läkaren, botanisten och Linnélärjungen Anders Dahl (1751-1789).

Dahlian spreds sedan snabbt över Europa, och nådde England 1804 och Holland 1810. Under de följande tjugo åren korsades mängder av nya färger och former fram, framförallt i England och Frankrike. År 1841 fanns över 1.200 sorter att köpa bara i England.

Genom att läsa gamla svenska priskuranter kan man följa hur dahlian snabbt blev populär. I Göteborgs trädgårdsförenings kataloger från 1861 nämns till exempel 220 sorter och år 1900 sålde Svenssons Fröhandel i Stockholm 212 sorter. Den mest populära gruppen var då kaktusdahlia med 58 sorter. Efter sekelskiftet minskade antalet sorter efter hand, men ännu 1934 erbjöd till exempel Svenssons Fröhandel fortfarande 62 olika sorter.

Två populära Pompondahlior ur tidskriften *The Florist and Pomologist* 1862.
Källa: Alnarpsbiblioteket.

Brokig tysklönn (*Acer pseudoplatanus* f. *variegatum* 'Leopoldii'), ett typiskt parkträd från sent 1800-tal.

Foto: Rune Bengtsson.

Trädgårdsföreningar och trädgårdssällskap

Svenska trädgårdsföreningen

Även många privatpersoner engagerade sig i utvecklingen och spridningen av trädgårdsodling. Ett sätt att göra detta var att bilda trädgårdsföreningar.

Tidskrifter och utställningar

Oavsett om föreningarna bestod av yrkesmän eller intresserade amatörer var det viktigaste syftet alltid att arbeta för att främja och förbättra trädgårdsodlingen. Ett sätt att göra det var att ge ut tidskrifter, ett annat att ordna trädgårdsutställningar. På utställningarna kunde man tävla i allt, från äpplen och vindruvor till kålrötter och blomsterbuketter eller konserverad frukt, fruktvin och saft.

Sveriges första trädgårdsförening var Svenska Trädgårdsföreningen som bildades i Stockholm 1832 med det engelska Royal Horticultural Society i London som förebild.

Redan 1833, ett år efter grundandet, anordnade man den första trädgårdsutställningen och 1840 startade man en av landets första skolor för trädgårdsmästare. Skolan var ett modernt alternativ till det gamla sättet att utbilda sig genom lärlingsplats och utlandsstudier.

Lokalföreningar växer fram

Efterhand bildades lokala och regionala trädgårdsföreningar i hela landet. Den äldsta som ännu finns kvar är Göteborgs trädgårdsförening som grundades 1842. De Badande Wännernas trädgård i Visby är inte mycket yngre, grundad 1855. Norrbottens och Västernorrlands län fick sina trädgårdsföreningar under 1870- och 1880-talen.

Mönsterträdgårdar och växtdistribution

Många trädgårdsföreningar anlade också egna trädgårdar och drev en omfattande handelsverksamhet med frö och växter. Allra viktigast var detta kanske i norr där det tog tid innan det blev lätt att få tag i frön och växter som passade klimatet. Norrbottens läns trädgårdsförening, grundad 1875 i Luleå, sålde till exempel frö och drev en trädgård där man bland annat gjorde odlingsförsök och provade ut bra och härdiga växter.

Samordnande riksorganisationer

Fram mot sekelskiftet bildades allt fler riksorganisationer. Först ut var Sveriges Pomologiska förening som grundades år 1900.

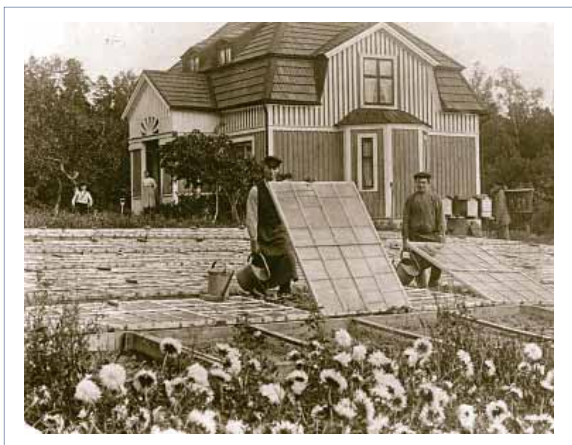
År 1909 grundades Sveriges Allmänna Trädgårdsförbund med syfte att samordna alla de lokala trädgårdsföreningarna, och 1921 bildades Koloniträdgårdsförbundet.

Från trädgårdsutställningen i Norrköping 1926. Till vänster utställningsbidrag av trädgårdsmästare Johan Källqvist, Melleruds Handelsträdgård, som vann första pris och hederspris och till höger Stadsträdgårdsmästarens bidrag.

Norrköpings stadsbiblioteks bildarkiv.

Handelsträdgårdar och plantskolor

Trädgårdsmästeriet på Görvälns gård i Järfälla 1914.
Järfälla kommuns bildarkiv.

När allt fler människor blev intresserade av trädgårdsodling ökade också efterfrågan på frö och plantor. Samtidigt förändrades sortimentet snabbt. Det är ett faktum att antalet arter och sorter på marknaden aldrig varit större än vid förra sekelskiftet. För plantskolorna verkar det viktigaste vid denna tid ha varit att kunna erbjuda ett brett urval, men man hade sannolikt inte speciellt många exemplar av varje sort.

Grönsaker och frukt

Handeln med frukt och grönt ökade i takt med att stadsbefolkningen växte och självhushållningen minskade. De förbättrade kommunikationerna spelade också en roll. Med tiden blev det allt vanligare att man på landsbygden drygade ut hushållskassan genom att odla något för försäljning på torget i närmaste stad.

Kommersiella handelsträdgårdar som ägdes och drevs av privata trädgårdsmästare blev också vanligare. När antalet inhemska trädgårdsutbildningar ökade blev antalet utbildade trädgårdsmästare fler och många av dem valde att starta eget. Kring de stora städerna växte många små företag upp med egna växthus, drivbänkar och frilandsodlingar. Med tiden blev odlingen ofta mer och mer specialiserad. I vissa områden blev handelsträdgårdsodlingen en storindustri. Så var det till exempel på flera håll i Skåne, där odlingsbetingelserna var goda och järnvägen gjorde det lätt att snabbt och säkert transportera också känsliga produkter över stora avstånd.

Växtspridning och odling i Norrland

I Norrland gick utvecklingen lite långsammare, inte minst därför att det dröjde innan det kom växtmaterial och odlingråd som passade klimatet. Dessutom var det glest mellan herrgårdar och handelsträdgårdar – de som längre söderut ledde spridningen av trädgårdskulturen på landsbygden. Men när utvecklingen väl satte igång kom man snabbt ikapp.

Källa: Lunds universitetsbibliotek.

Växtspridning utan pengar

Det kan tyckas märkligt hur snabbt många av de nya växterna letade sig ut även till dem som inte hade råd att betala för dem.

Det beror naturligtvis på att mängder av skott och småplantor gavs bort och byttes från person till person. De växter som blev mest spridda var lättskötta, friska och frodiga. Bara det faktum att man fortfarande ofta kan finna dem i trädgårdar och på ödetomter är ju ett prov på deras livskraft.

Självklart hände det att också småbrukare köpte plantor från plantskolor men det var ovanligt. En viktig anledning till att det ändå fanns en hel del fruktträd och bärbuskar också vid torp och småbruk är de många utdelningskampanjerna som drevs till exempel av folkskolan och hushållningssällskapen.

Däremot var det betydligt vanligare framförallt mot slutet av 1800-talet att köpa frö via katalog. Detta var inte alls lika dyrt, och många växter kunde man sedan själv samla frö av från år till år. En person som verkligen kunde berätta om vilken högtidsstund det var när årets frökatalog kom var författaren Moa Martinsson (1890-1964).

Hon levde själv på ett torp i Södermanland dit hon kom som 19-åring för att gifta sig med en av sönerna som var stenarbetare. Hennes svärfar hade på 1870-talet köpt ett halvt tunnland mark av en bonde i trakten. Han hade själv timrat stuga och stall och grävt både trädgårdsland och potatisåker. Dessutom planterade han äppelträd som han gick sju mil till närmaste stad för att köpa och sedan bar hem igen på ryggen samtidigt som grannarna tittade undrande.

Arbetsrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm.

Moa Martinsson i sin trädgård vid torpet Johannesdal på Södertörn, Södermanland.

"Att plantera fruktträd i rader var fint, det visste byn. Men när en häst, snickare och västgöte gjorde det, så var det något gale!"

Moa Martinsson, ur *Kvinnor och äppelträd*, 1933.

Moa Martinsson fick fem barn och arbetade hårt i jordbruket samtidigt som hon började skriva böcker och tidningsartiklar. Hon bodde kvar även efter att hon slagit igenom som författare och blivit en av sin tids största kulturpersonligheter.

På torpet fanns en stor köksträdgård med potatis, kryddväxter, rödbetor, morötter, palsternacka, sallat, ärtor och bönor. Men det fanns också många prydnadsbuskar som syren, doftschersmin och vresros, och rabatter med bland annat lupiner, kejsarkronor, krolliljor och pioner.

Själv var hon speciellt förtjust i ettåriga blommor som ringblomma, rosenkära, solrosor, luktreseda, clarkia, zinnia och

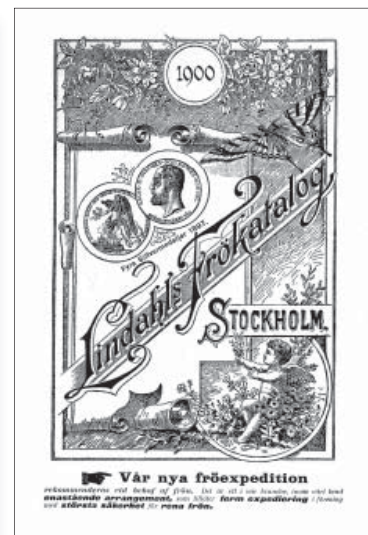
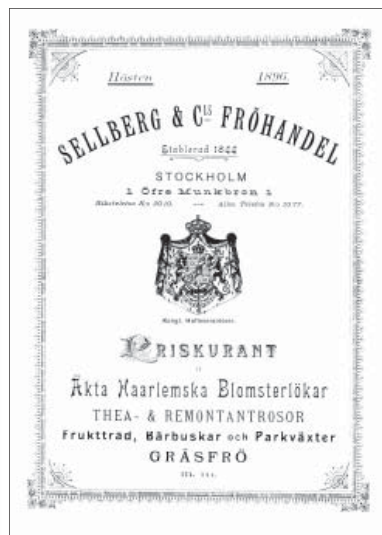
astrar. Hon köpte frö via katalog men samlade också in frö i trädgården varje år bland annat från rosenkära, vallmo och ringblomma. Fröerna förvarades i papperspåsar till nästa säsong.

Rosor var en annan favorit och hon hade bland annat flera stamrosor i rött och gult, som noga kläddes in med halm och väv varje vinter.

Längre fram i tiden köpte hon ofta växter från någon av de nya plantskolor som vuxit upp runt omkring i trakten. Men i sina böcker berättar hon om hur spridningen av växter bland allmogen vanligen gick till på landsbygden under 1800-talet:

"I knyten och korgar har hon presenter och lite kläder åt sig själv och matsäck. I ett knyte ligger den halva roten av Storgårds Brandlilja. Den ska skänkas till gården dit hon ska, presenteras så där i största allmänhet, jämte några påskliljelökar, som naturligtvis inte kommer att blomma samma år, men brandliljan kanske skulle kunna skjuta upp några blommor samma sommar".

Moa Martinsson, ur Brandliljor, 1941.

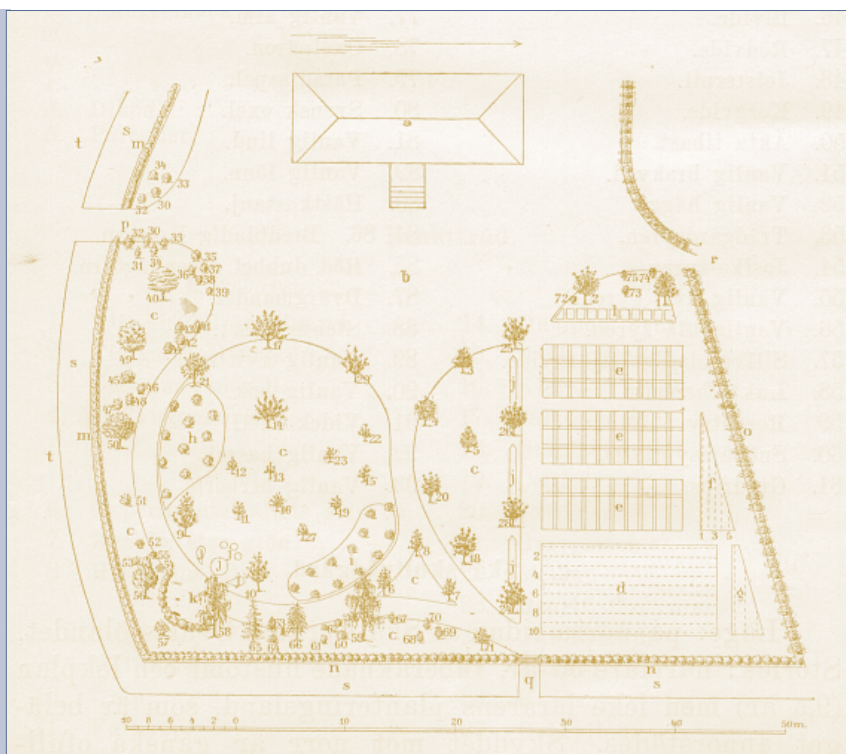
Frökataloger från slutet av 1800-talet.

Källa: Kungliga Biblioteket, Stockholm.

4 FAKTA

År 1890 var antalet skolträdgårdar som störst. Då hade 65% av landets ca 2000 skolor någon form av skolträdgård, även om standarden varierade mycket. Från 1920 började antalet barn som fick undervisning i trädgårdsskötsel åter att minska och på 1950-talet hade skolträdgården förlorat sin särställning.

Genom skolorna delades också mängder av fruktträd och bärbuskar ut genom åren som premier och gåvor, oftast skänkta från hushållningssällskapet eller den lokala trädgårdsföreningen.

Skå skolträdgård på Svartsjölandet i Mälaren omkring år 1900 ur boken *Handbok i skolträdgårdsskötsel* av J. A. Strandberg från 1902. Mitt framför skolhuset finns en lekplan (b). Till vänster ligger skolparken (c) och till höger nyttododlingarna, bland annat trädskola (d), köksväxtland (e), smultronland (f) och hallonland (g).

Skolträdgårdarna och den allmänna folkskolan

År 1842 beslutade riksdagen att införa en allmän och obligatorisk folkskola i hela landet. I varje socken skulle minst en skola startas och minst en utexaminerad folkskollärare anställas. På många håll var entusiasmen dämpad, kanske främst för att varje skola skulle finansieras lokalt. Men trycket från reformivrare och centralmakt var starkt och med tiden växte skolor fram också i avlägsna och glesbefolkade trakter.

Det dröjde ett par årtionden innan odlingsundervisningen blev organiserad, även om det redan i den första folkskolestadgan står att det vid varje skola bör finnas en bit mark där läraren kan bedriva undervisning i trädgårdsskötsel och odla lite för egen del.

1800-talets andra hälft

På 1860-talet engagerade sig den kände kulturpersonen och trädgårdsmästaren Olof Eneroth i skoldebatten, bland annat med skrifter som *Om skolträdgårdar* och *seminarieträdgårdar* (1864) och *Om folkskolan i Sverige* (1863-69).

För Olof Eneroth och hans efterföljare var folkskolornas trädgårdar inte bara ett sätt att sprida kunskap om odling och få människor att äta mer frukt och grönsaker för folkhälsans skull. För dem var detta att göra alla barn till trädgårdsodlare det mest effektiva sätt de kunde komma på att främja den nya generationens utveckling och göra dem till ordningsamma, skönhetsälskande och ekonomiskt medvetna människor.

1900-talets första hälft

Vid början av 1900-talet omformades skolan på ett genomgripande sätt, både när det gällde undervisning och organisation. Den nya tidens pedagoger betonade vikten av praktiskt lärande och ansåg att skolträdgården kunde tjäna som utgångspunkt för undervisning i praktiskt taget alla ämnen.

Den nya läroplanen 1919 innehöll detaljerade instruktioner för undervisningen i skolträdgården. Året därpå publicerades en samling typritningar som noggrant beskrev hur miljön kring skolor borde utformas, med bland annat köks- och blomsterträdgård, frukt- och bärödling, plantskola, skolpark och lekplats. Lärares tjänsteträdgård var nu helt skild från skolbarnens trädgård.

Skolträdgårdar efter 1950

På 1950-talet genomfördes en ny omorganisation och centralisering av skolorna. Samtidigt minskade betydelsen av egen odling i samhället, i takt med att grönsaker och frukt blev allt billigare och lätt tillgängliga i snabbköp.

I den nya läroplanen nämndes visserligen skolträdgården, men bara i en bisats under rubriken Praktiska ämnen. Den ansågs fortfarande kunna vara ett användbart pedagogiskt verktyg, men bara ett bland många. Skolträdgården hade förlorat sin särställning.

Vårarbete i skolträdgården, ur Handbok i skolträdgårdsskötsel av J. A. Strandberg från 1902.

4 4 4 4
4 4 4 4
4 4 4 4
4 4 4 4
4 4 4 4
4 4 4 4

Kyrkogårdar och begravningsplatser

Vid 1800-talets början var de trånga stadskyrkogårdarna ett hälsoproblem. Oftast bestod de bara av en inhägnad vildvuxen gräsyta med enstaka stenar och enkla träkors. I de bevarade dokumenten kan man hitta mängder av klagomål som gäller allt från att betande kreatur och grisar tog sig in på kyrkogården till att benfragment låg synliga på markytan.

Men i samklang med upplysningen och romantiken växte nya idéer fram om hur hygieniska och känsligt utformade begravningsplatser borde se ut. Framförallt prioriterades trädplantering, både av hygieniska och dekorativa skäl. Det viktigaste var att plantera en trädkrans kring hela kyrkogården, men även inne bland gravarna planterades träd. Dessa fick gärna vara hängande eller mörkbladiga sorter som skulle förstärka platsens känsla av allvar och eftertanke. Även rumsskapande klippta häckar blev ett vanligt inslag.

Kyrkogårdarnas utformning följde i stora drag den allmänna trädgårdsutvecklingen, men med större betoning på symmetri och ordning. Det finns till exempel bara några få begravningsplatser utformade som engelska landskapsparker.

Kring 1850 då den ”tyska stilen” slog igenom fick kyrkogårdarna mjukare former, med svepande gångsystem och rundade ytor, men inne i kvarteren låg gravarna fortfarande oftast symmetriskt i raka rader.

Samtidigt som den förändrade synen på naturen började påverka parkernas utformning vid 1800-talet slut utvecklades en ny kyrkogårdstyp, skogskyrkogården, där man också betonade naturlighet i både form och växtval. Mest känd är Skogskyrkogården strax utanför Stockholm, ritad av Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz och invigd 1940.

Under 1800-talets andra hälft blev kyrkogårdarna i olika delar av landet mer och mer enhetliga till sin utformning. Men även om de stora dragen ofta är lika, ser man än idag tydliga skillnader mellan olika delar av landet.

Framförallt handlar det om skillnader i hur de individuellt skötta gravarna planteras och dekoreras. Att ta med växter hemifrån och plantera på gravstenen är en vana som funnits länge och därför är kyrkogårdar också en av de platser där många gamla växter bevarats.

4 FAKTA

År 1815 beslutade riksdagen att alla begravingar på de trånga stadskyrkogårdarna skulle upphöra och nya begravningsplatser anläggas utanför bebyggelsen. Men utvecklingen gick långsamt. Före 1850 fanns planerade och planterade begravningsplatser mest i städerna. På landet dröjde det ofta ännu längre.

Överst till vänster ett typiskt "sorgeträd", ett träd med kraftigt hängande växtsätt, på Stampens kyrkogård, Göteborg. Foto Linnea Oskarsson. **Överst till höger** en gammal pion på Ockelbo kyrkogård, Gästrikland. Foto Linnea Oskarsson. **Nederst** ett annat exempel på ett "sorgeträd", en hängask på Vagnhärads kyrkogård, Södermanland. Foto Henrik Morin.

Norrköpings järnvägsarkad under 1800-talets andra hälft. Norrköpings stadsbiblioteks bildarkiv.

Statens Järnvägar – landets största trädgårdsmästare

Inte många vet idag att Statens Järnvägar i över hundra år (1856-1973) drev landets mest omfattande trädgårdsverksamhet och att SJ under 1900-talets först årtionden var en av de internationellt mest kända företrädarna för svensk trädgårdskonst.

1854 fattade riksdagen beslutet att staten skulle bygga ett nät av huvudjärnvägslinjer, stambanor, i landet. Anslutningslinjer och sidostationer skulle byggas av privata bolag.

Kring stationerna växte nya samhällen fram och genom tågtrafiken kunde industrierna få råvaror och färdiga produkter fraktas ut i världen.

För att alla skulle kunna passa tågtiderna infördes dessutom en gemensam nationell standardtid 1879.

På 1870-talet beslutade man att fortsätta utbyggnaden av järnvägen även genom Norrland och 1894 hade man kommit så långt som till Boden. Malmbanan från Kiruna till Narvik stod helt klar 1903.

Det svenska järnvägsnätet nådde sin absolut största utbredning 1938.

Trädgårdsverksamheten tar form

Den första järnvägsarkaden ritades på 1850-talet av SJ:s första chefsarkitekt Adolf W. Edelsvärd. På 1860-talet hade planteringsverksamheten vuxit så mycket att man anställde en speciell trädgårdsdirektör. Man valde den kände trädgårdsförespråkaren Olof Eneroth och planteringsverksamheten kom att utvecklas i hans anda.

För Eneroth var järnvägarna ännu ett sätt att sprida upplysning och skönhetssinne till hela landet:

”Och nu midt uppe i allt detta kommer järnvägen. Det är en hel kulturström, som med ens bryter sig fram genom våra bygder, och på den strömmen kommer smaken farande. Se på dessa järnvägsstugor om än aldrig så små ... huru harmoniska både till färg och form! Se, huru de knappast hinna bli färdiga, förrän små planteringar uppstå omkring dem, och det midt i ödemarken”.

Olof Eneroth 1862.

På 1860-talet fanns tre järnvägsdistrikt med var sin trädgårdsmästare och plantskola. Helt i tidens smak planterades många träd med annorlunda bladverk och växtsätt och i rabatterna satte man främst ettåriga utplanteringsväxter.

Försöksodling och växtzonsforskning

Vid slutet av 1880-talet fick verksamheten en mer ekonomisk inriktning. Det fanns nu sex järnvägsdistrikt från norr till söder och man bedrev omfattande försöksodling för att hitta växter för alla klimat. Bland annat samlades en mängd växter in från fjället till försöksodlingen i Boden för förökning och distribution, och man gjorde omfattande experiment för att finna grössorter som kunde trivas på banvallarna längst i norr.

SJ gav sig nu på allvar in i forskningen kring hårdighet och växtzoner, tillsammans med bland annat Sveriges Pomologiska Förening. Genom försök lyckades man visa att många växter var betydligt hårdigare än man tidigare trott.

Med hjälp av forskningen utformade SJ noggranna instruktioner för plantering i olika delar av landet. Genom detaljerade diagram visade man hur långt norrut olika träd, buskar och perenner var hårdiga. Den intresserade kunde snabbt och lätt ta reda på till exempel att dvärgbjörk var det enda träd som klarade sig vid Riksgränsens station, men att man i Gällivare kunde prova björk, ask, hägg, gran och rönn.

Planteringar längs järnvägarna

Verksamheten begränsades inte till stationer och banvaktstugor. Mycket av det vi idag betraktar som "natur" kring gamla järnvägslinjer är också resultatet av målmedveten plantering. Ett skäl var att man snabbt ville återställa miljön efter järnvägsbyggena. Ett annat att

skyddsplanteringarna behövdes dels för att skydda banan från snö och blåst, dels för att minska risken att gnistregnet från loken orsakade brand.

De anställdas odlingar

SJ påverkade inte bara genom sina offentliga planteringar utan också genom sina tusentals anställda. Vid alla boställen och banvaktstugor anlades trädgårdar med fruktträd och bärbuskar och redan innan koloniträdgårdsrörelsen slagit igenom arrenderade SJ ut jord till sina anställda att odla.

Även instruktionerna för hur de anställdas hemträdgårdar skulle planteras och skötas var detaljerade. I SJ:s odlingsföreskrifter från 1897 kan man till exempel läsa att:

"Prydnadsplanteringar skola städse hållas i vårdat och putsat skick. Allt ogräs, så fort det visar sig vare sig i planteringar eller å gångar och sandplaner, måste omedelbart bortrensas. Gräset å planerna avskäres senast då det uppnått omkring 10 cm höjd [...] Planteringar och gräsmattor skola underhållas med behövlig vattning, nedfallna löv, kvistar o.d. omedelbart undanskaffas, gångar och sandplaner hållas rena och putsade, äfven som arbeten i övrigt vidtagas, som enligt trädgårdsmästarens anvisning erfordras för planteringarnas noggranna vård".

Norrköpings
stadsbiblioteks
bildarkiv.

Tidstafel		Norrköpings stadsbiblioteks bildarkiv	
Nr	Wagn	Station	Åker
1	1	Norrköpings station	12:00
2	2	Åker	12:15
3	3	Åker	12:30
4	4	Norrköpings station	12:45
5	5	Norrköpings station	13:00
6	6	Åker	13:15
7	7	Åker	13:30
8	8	Norrköpings station	13:45
9	9	Norrköpings station	14:00
10	10	Åker	14:15
11	11	Åker	14:30
12	12	Norrköpings station	14:45
13	13	Norrköpings station	15:00
14	14	Åker	15:15
15	15	Åker	15:30
16	16	Norrköpings station	15:45
17	17	Norrköpings station	16:00
18	18	Åker	16:15
19	19	Åker	16:30
20	20	Norrköpings station	16:45

Stadsplanering och offentliga parker

Under 1800-talet förvandlades Europas städer snabbt från medeltida husgätter med smala gränder till planerade städer med breda esplanader och påkostade offentliga byggnader. Att försköna genom plantering av alléer och parker var en naturlig del av detta.

Första steget – öppna privatträdgårdar

Under hela 1800-talet var utflykter ett populärt sätt att roa sig, kanske framförallt bland städernas borgare. Det fanns ännu inga offentliga parker men en del privata trädgårdar hade öppnats för "allmänheten", underförstått det kultiverade borgerskapet. I Stockholm var till exempel Djurgården ett omtyckt utflyktsmål.

De första offentliga parkerna

I många svenska städer började man redan under 1800-talets första årtionde att diskutera byggandet av offentliga parker, men det dröjde oftast till mitten av 1800-talet innan de blev verklighet.

Många städer som fick parker tidigt, till exempel Göteborg, Landskrona och Malmö, hade flera saker gemensamt. De hade dels en stark medelklass, dels nyligen fått offentlig mark tillgänglig genom att man rivit gamla befästningsvallar.

De tidiga parkernas viktigaste funktion var som mötesplatser för stadens borgerliga familjer. Parkerna med sina kaféer, musikpaviljonger och promenader, spelade en betydelsefull roll i den nya medelklassens liv.

Men det sades sällan rakt ut att parken var till för någon speciell grupp, segregationen var snarare automatisk. Arbetare och tjänstefolk hade säkert känt sig väldigt besvärade bland de välklädda borgarna som alla tävlade om att synas.

Gjutjärnsfontänen i Kungsparken i Malmö 1882. Foto: Gatukontoret, Malmö.

Strandpromenaden i Norrköpings folkpark vid 1800-talets slut.

Norrköpings stadsbiblioteks bildarkiv.

De föredrog, förståeligt nog, att tillbringa sina få lediga timmar någonstans där de inte riskerade att springa på sina arbetsgivare.

Folkligare parker från sent 1800-tal

Kring 1870 hade synen på naturen förändrats och man började bli mer och mer medveten om grönskans betydelse för stadsbefolkningen. Betoningen började allt mer läggas på att parkerna skulle användas för friluftsliv och rekreation. Vid samma tid som de första reglerna kom om att nya bostadsområden måste ha tillräckligt med parker och promenader, började en del att hävda att det gamla parkmodet var förkonstlat och att parkerna måste bli mer naturliga.

Detta betydde inte nödvändigtvis att man tog bort de gamla borgerliga parkerna. Istället anlades under årtiondena kring förra sekelskiftet ofta nya parker, som skulle vara mer folkliga och inriktade på arbetarnas vila och rekreation. Platser där barn fick leka och gräsmattorna fick beträdas. Dessa nya parker lades inte sällan lite utanför centrum, gärna i en befintlig naturmiljö som städades och formades med varsam hand.

Folkets park – av och för arbetarna

Vid sekelskiftet 1900 hade arbetarrörelsen vuxit sig så stark att man, precis som medelklassen ett knappt århundrade tidigare, började arbeta för att skapa egna mötesplatser. Sveriges första Folkets Park öppnades i Malmö 1893. Skillnaden mellan en Folkets Park och de tidigare nämnda mer informella folkliga parkerna, är att en Folkets Park anlades av och för arbetarna själva. Ofta fanns också till exempel möteslokaler i nära anslutning.

4 FAKTA

Borgerlig stadspark

De första offentliga parkerna var oftast ganska små och utformade i "tysk stil" – det vill säga symmetriskt ordnade men med mjuka former och slingrande gångar.

Planteringarna liknade snarast utställningar, där man i lugn och ro kunde promenera förbi och beundra växterna. Många nya exotiska växter och stor variation i färg och form var typiskt. Rabatterna fylldes helst med färggranna utplanteringsväxter.

Tapetgrupper

Från 1860-talet fick de färggranna rabatterna konkurrens av tapetgrupper. Detta var en rund eller oval, något välvd rabatt, täckt med främst suckulenta bladväxter i intrikata mönster. De blev speciellt populära på 1880-talet i offentliga planteringar.

Namnet kommer från tyskans ord för matta, Teppich, eftersom man tyckte att de liknade orientaliska mattor. Mönstret var ofta monogram eller andra aktuella motiv och kunde bytas ut flera gånger per säsong. Bladväxterna hade den fördelen att de höll sig bättre än de ettåriga utplanteringsväxterna och det mjukare färgschema som de gav var en intressant nyhet efter alla år med starka primärfärger.

Den mer "naturliga" parken

Parker från årtiondena kring sekelskiftet 1900 har oftast en mer naturlig karaktär. Istället för de exotiska trädslagen valdes fram mot sekelskiftet ofta inhemska trädslag som björk och lind.

Ett exempel är Slottskogen i Göteborg som förvandlades från naturmark till park under 1880-talet. Dominerande trädslag är än idag inhemska ädellövträd som lind, ek, bok, alm, ask och lönn. Men man planterade också nya träd och buskar som man tyckte passade in, till exempel rhododendron och azalea.

Betoningen av det naturlika hindrade inte att man också kompletterade med nöjen som dansbanor och kaféer. Men med tiden blev betoningen av hälsa och rekreation allt viktigare och man försökte på olika sätt att dämpa det vildare nöjeslivet.

1850-1900

Kurorter och sanatorier – parker för hälsan

Vid 1800-talets slut blev folkhälsan ett allt större debattämne. Liksom i resten av Europa blev man mer och mer medveten om industrialismens baksidor. Men hälsodiskussionen handlade inte bara om arbetarnas osunda levnadsvillkor, utan också om stressen inom överklassen. Samtidigt som den växande arbetarrörelsen började ta sig an arbetarnas problem växte en hel industri fram kring de nervsvaga och intellektuellt utarbetade i de övre samhällsklasserna.

Nervtrötthet botas med spakultur

Nervtrötthet (neurasteni) introducerades som sjukdomsbegrepp på 1890-talet och försvann igen på 1920-talet. Diagnosen täckte alla symtom från trötthet, oro och nedstämdhet till sömnlöshet och dålig aptit. Behandlingen bestod av lantlig miljö, frisk luft, bra mat och lagom mycket motion, vilket tillhandahölls på kurorter vid havet, vid de gamla hälsobrunnarna eller i frisk fjällluft.

Nöjesliv och friskvård på kurorterna

Vid sidan av de gamla brunnsorterna med anor från 1700-talet tillkom mängder av nya kurorter och badorter. Kring år 1880 fanns ett par hundra utspridda i hela landet från norr till söder. Den nordligaste havskurinträttningen låg strax utanför Kalix.

På kurorten stod hälsan i centrum, även om det också fanns ett stort nöjesliv. Restauranger och societetshus med tillhörande parker var lika viktiga som brunnshus och badhus. Men parkerna och trädgårdarna var inte bara dekor. De var också en nödvändig del av den läkande miljön, eftersom promenader var en obligatorisk del i kurprogrammet.

”Lungsot” bekämpas med frisk luft

Ett mycket reellt hot mot hälsan var tuberkulosen som på 1910-talet ännu var den sjukdom som flest personer dog av varje år. Sjukdomen orsakas av bakterier och innan antibiotika upptäcktes bestod behandlingen av frisk luft, solljus och hälsosam mat på specialiserade sanatorier.

Idén att ren frisk luft kunde lindra lungtuberkulos fick sitt genomslag i Tyskland vid slutet av 1800-talet. I början reste också svenskar som hade råd till Schweiz för behandling, men 1891 öppnade det första svenska sanatoriet i Mörsil i Jämtland.

Sanatorieparken

Sanatorierna var vanligen helhetslösningar som även inkluderade nyttoodlingar och parker för rekreation. Också här var promenaden en del av kuren. Men sanatorieparkerna har ofta tillkommit något senare och är därför ofta mer naturpräglade och sparsmakade. Växtvalet har präglats av en strävan att tillhandahålla en god och läkande miljö. Friskt doftande talldungar är ett exempel.

Vy från Ronneby brunnsark tecknad av C. S. Hallbeck år 1877.

Villor och sommarnöjen

Vanan bland välbärgade stadsbor att flytta från staden på sommaren var redan väl etablerad vid början av 1800-talet. Adeln flyttade exempelvis till sina gods och borgarna till landerier och malmgårdar. Samma grupper var också vana att regelbundet resa till kurorter.

Samtidigt som medelklassen växte blev det allt fler som såg sig om efter sommarbostäder på landet. Vid början av 1800-talet hyrde man vanligen bostaden, men från ca 1850 började en del också att bygga egna villor. Med tiden växte hela villaområden upp utanför städerna, på platser som var lättillgängliga med moderna transportmedel som järnväg och ångbåt. Kommunikationerna var viktiga inte minst därför att semester i princip inte fanns och familjefadern behövde kunna pendla till arbetet även på sommaren. Med tiden blev många av sommarvillorna permanentbostäder.

De stora sommarvillorna i trä hade sin storhetstid under 1880- och 1890-talen i hela landet. När Norrland genom järnvägen knutits närmare huvudstaden kom mode och trender bland samhällets överklass lika snabbt hit som till städer av samma storlek i söder.

Villorna byggdes i sirlig så kallad schweizerstil med mycket snickarglädje. Villalivet var lugnare och mer informellt än stadslivet och en hel del av tiden tillbringades i trädgården. Till villan hörde alltid en dekorativ blomsterträdgård. Nyckelord var intimitet, rumslighet och variation. Kopplingen mellan hus och trädgård förstärktes bland annat genom stora fönster, balkonger, verandor och vinterträdgårdar.

Men också nyttoodlingarna var stora och försåg familjen med frukt och grönsaker. Det var inte ovanligt att man hade en anställd trädgårdsmästare och under säsongen ofta även extraanställda.

Foto: Arvidsjaur fotoarkiv.

Foto: Östergötlands läns museum.

De förbättrade kommunikationerna band samman landet. Moderna villor i "schweizerstil" med tillhörande blomsterträdgård i "tysk stil" kunde man vid 1800-talets slut finna från norr till söder. Till vänster jägmästarebostaden Kullen i Arvidsjaur ca 1900. Till höger Villa Gripen i Linköping år 1900.

Bergshamra koloniområde i Solna anlagt 1919. Foto: Koloniträdgårdsförbundet.

Koloniträdgården – nytta med nöje

De första koloniområdena i Skandinavien anlades strax före sekelskiftet i Danmark och Skåne. Själva idén kom från Tyskland vid slutet av 1800-talet.

Tanken var att koloniområdena dels skulle förbättra folkhälsan genom att ge bättre tillgång på frukt och grönt, dels förbättra hela samhället eftersom odling utvecklade människans skönhetssinne och kulturella nivå, och gjorde henne lugn och nöjd.

Vid samma tid växte intresset för friluftsliv och inställningen till sol, bad och natur förändrades. Skönhetsidealen kastades om och man skulle inte längre vara blek utan

friskt solbränd. Kolonin blev ett alternativ för den som inte hade råd att resa till badorter och kurorter.

Snabbt populära

Koloniträdgårdsrörelsen spreds snabbt över landet genom eldsjälar som Anna Lindhagen (1870-1941) och redan på 1910-talet fanns koloniområden vid de flesta större svenska städer. År 1921 bildades Koloniträdgårdsförbundet för att samordna alla de lokala föreningarna.

Koloniträdgårdsföreningarna var från början helt inriktade på odling av köksväxter och potatis. Men efter bara

Foto: Norrköpings stadsbiblioteks bildarkiv.

"Aldrig kan jag glömma när jag första gången såg ett stycke mark sönderdelat i små lotter så gott som inom en storstads hank och stör. Det var i Köpenhamn 1903. Det var ju storstadsmänniskor som gingo omkring och ansade och skötte om små jordområden! Det var som om man varit på riktiga landet, där var och en har sin lilla bit att se till."

Anna Lindhagen, 1916.

några år kom också frukt- och bloms-terodlingen igång och många kolonister började till exempel att regelbundet delta i lokala trädgårdsutställningar.

Vilka startade föreningarna?

Initiativet att starta en koloniträdgårdsförening kom oftast från socialt engagerade borgerliga liberaler men även lokal arbetarrörelse engagerade sig. För att kunna bli kolonist behövde man dock ha fast arbete och en viss inkomst. Koloniodlarna kom därför från ganska blandade sociala skikt. De var dels arbetare med fasta jobb som hade det förhållandevis ganska gott ställt, dels hantverkare och tjänstemän.

Kolonierna blir sommarställen

Ju längre ut från centrum koloniområdet låg desto starkare blev prägel av sommarstuga och "andra hem". Detta var också något som betonades av kolonirörelsens förespråkare. Koloniområdena med sina små stugor var inte bara odlingar menade man, utan också platser där barnen kunde släppas ut till friluftsliv i naturen medan föräldrarna arbetade i trädgården. Man kunde åka ut på lördagseftermiddagen efter arbetet och övernatta, för att på morgonen vakna "mitt i naturen" med en hel dag framför sig, innan man på kvällen begav sig tillbaka till staden igen.

1900-1950

År 1900 hade Sverige drygt 5 miljoner invånare. Inflyttningen till städerna fortsatte och 28% av befolkningen var anställd inom industrin. Lågkonjunkturen och de sjunkande lönerna ledde till storstrejken 1909. Den var på kort sikt ett stort nederlag för arbetarrörelsen, men på lång sikt ledde den till ett närmande mellan arbetare och liberaler. År 1911 fick landet en liberal regering med socialdemokratiskt stöd.

Första världskriget var en tid av isolering och ransonering. Då det tog slut fortsatte den demokratiska utvecklingen bland annat genom att även kvinnor fick rösträtt. Under 1920-talet rådde åter högkonjunktur – industrin expanderade, landsbygden elektrifierades och jordbruket mekaniserades.

På 1930-talet drabbades Sverige av den internationella ekonomiska krisen med fallande löner och växande arbetslöshet. Landet fick nu en socialdemokratisk regering med stöd av bondeförbundet och vid mitten av 30-talet lanserades folkhemspolitiken – ett omfattande socialpolitiskt program som bland annat skulle få slut på bostadsbristen.

När andra världskriget bröt ut stannade reformarbetet av och isolering och ransonering ledde bland annat till att potatisodlingar på nytt dök upp i städerna. Vid krigsslutet leddes landet av en socialdemokratisk regering som satsade hårt på att fullfölja det avbrutna arbetet med att bygga upp ett välfärdssamhälle med full sysselsättning och social trygghet. 1950-talet präglades starkt av tron på framtiden och moderniteten.

Utan historia ingen framtid

Vid 1800-talets slut kände många oro över samhällets snabba förändring. Bland annat menade man att stora mängder kunskap från tidigare generationer höll på att gå förlorad. Intresset för landsbygdens och böndernas lokala historia ökade och friluftsmuseer startades, som till exempel Skansen 1891.

Arts and Crafts-rörelsen

I England hade en motrörelse börjat växa fram redan vid mitten av 1800-talet bland socialt medvetna intellektuella och konstnärer. I Sverige blev den känd som Arts and Crafts-rörelsen eller Konst- och Hantverksrörelsen.

Rörelsens medlemmar sökte en alternativ livsstil genom inspiration från bland annat historien. Man förespråkade till exempel synsättet att praktiskt är vackert, att gediget hantverk är bättre än massproduktion och att lokala material är bättre än importerade, oavsett var man befinner sig.

Trädgård och hus sågs som en sammanhängande helhet och trädgårdsodling som en naturlig del av livet. Man föredrog regelbundna arkitektoniskt utformade trädgårdar eftersom man såg dem som de äldsta och därmed mest naturliga. Växterna kunde mycket väl få komma från hela världen men de skulle vara härdiga, lättodlade och passa in naturligt på platsen.

Arts and Crafts i svenska trädgårdar

Arts and Crafts-rörelsens idéer fick stor betydelse i hela Europa men tolkades olika i olika länder. En del svenska trädgårdsskapare, som till exempel kronprinsessan Margareta, läste engelska trädgårdsböcker

er och lät sig påverkas direkt. Men de starkaste trädgårdsinfluenserna kom vid sekelskiftet fortfarande mest från Danmark och Tyskland. Därför fick dessa länders tolkningar av de nya idéerna också starkt genomslag i Sverige.

Ett exempel på en engelskinspirerad anläggning från tiden är Tjolöholms slott, byggt 1897-1904 strax utanför Göteborg. Slottet är ritat som ett engelskt renässansslott för en skotskättad familj av arkitekten Lars Israel Wahlman (1870-1952). Wahlman hade varit på studieresa i England och tillhörde dem som bestämt hävdade att trädgårdar var arkitektur och skulle ritas av arkitekter, inte trädgårdsmästare.

Tjolöholm visar tydligt hur tidens stora historiska intresse kunde anpassas efter samtidens resurser och bekvämlighetskrav. Influenserna från Arts and Crafts-rörelsen märks också tydligt till exempel i användandet av lokala material och i den praktiskt rustika inredningen. Hela anläggningen är ett allkonstverk där allt in i minsta detalj är formgivet, från trädgårdsgångar till dörrhandtag.

Foto: Tjolöholms slott.

Den historiska inspirationen vid sekelskiftet

Decennierna kring sekelskiftet är en av de perioder i svensk trädgårdshistoria som det fortfarande finns ganska lite skrivet om. En orsak är kanske att det dröjde en bra bit in på 1900-talet innan man började se tydliga förändringar bland det stora flertalet trädgårdar.

Men hos en del, framförallt konstnärer och intellektuella, hade man redan på 1890-talet börjat experimentera med nya idéer. Det är framför allt när man jämför med de äldre blomsterträdgårdarna i "tysk stil" som man tydligt ser skillnaden.

Samtidigt kom trädgårdsutformning mer och mer att betraktas som en form av arkitektur. Allt fler professionella trädgårdsarkitekter dök upp, som ritade anläggningar där formen var lika viktig som växterna.

Trots att de nya trädgårdarna ofta var mycket personliga och såg mycket olika ut finns en minsta gemensam nämnare i att inspirationen kom från historien och att många grundläggande idéer ytterst härstammade från tankar som Arts and Crafts-rörelsens.

En del influerades av gamla trädgårdsstilar, framförallt de klassicistiskt regelbundna. Andra sökte något mer lokalt i inhemsk allmogetradition. En tredje grupp tog ytterligare ett steg och försökte efterlikna naturen, eller snarare det gamla svenska kulturlandskapet.

Norrvikens trädgårdar – vy över barockträdgården och Villa Abelin. Anläggningsarbetet påbörjades 1906 av den kände trädgårdsskribenten Rudolf Abelin (1864-1961). Foto: Tage Andersen.

Klassicism och italienska villor

Trädgårdar och arkitektur som bygger på antikens formspråk kan med ett gemensamt namn kallas klassicistiska. Hit hör till exempel de italienska renässanssträdgårdarna och de franska barockträdgårdarna. Dessa blev en av de viktiga inspirationskällorna kring sekelskiftet 1900.

Ellen Keys Strand

En av samlingsplatserna för det tidiga 1900-talets intellektuella var samhällsdebattören Ellen Keys hem Strand vid Vättern. På Strand dominerade klassicismens raka enkelhet, men trädgården blev snarast ett slags blandning mellan svensk herrgårdspark, äng och skogsbacke – influerad både av italienska villaparker och engelsk trädgård.

Boken om San Michele

Innan Ellen Key byggde Strand hade hon bland annat besökt Villa San Michele på

Capri i Italien. Villan byggdes av den svenske läkaren Axel Munthe som tillbringade en stor del av sitt liv vid det engelska hovet där han var livläkare åt drottning Viktoria. San Michele var hans plats att dra sig tillbaka till och umgås med vänner. Hans Boken om San Michele (1929) blev dessutom en internationell "bestseller".

Hildasholm vid Siljan

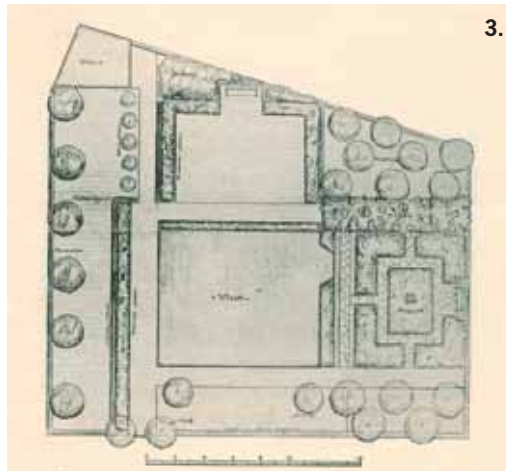
Paret Munthe ägde också den stora klassicistiskt utformade villan Hildasholm vid Siljan som till stor del var hustruns verk. Trots att det ligger i Dalarna finns inte ett spår av svensk dalaromantik. Inspirationen kom istället från engelsk Arts and Crafts med inslag av italiensk och fransk klassicism. Det första som anlades var en rosengård i medeltidsinspirerad stil direkt intill huset och med tiden lades fler och fler trädgårdsrum med olika utformning till, sida vid sida.

1.

2.

3.

1. Den renässansinspirerade rosenträdgården vid Hildasholm. Foto: Hildasholm.

2. Ellen Keys Strand med pergolan vid vattenet. Foto: Kurt Adolfsson.

3. En villaträdgård ritad av Gösta Reuterswärd ca 1925 rymmer på liten yta såväl pergola och rosengård som perennrabatt, gräsmatta och köksträdgård.

Blomstergårdens rika möjligheter, Gösta Reuterswärd, 1925.

Tradition och allmogestil

Lilla Hyttnäs i Sundborn

Karin vid Stranden
av Carl Larsson 1908.

Foto: Malmö Konstmuseum.

När Karin Larsson skapade sin familjs hem kombinerade hon utan problem svensk allmoge och lite herrgårds-tradition med kontinental jugend och engelsk Arts and Crafts. Efter åren i Frankrike var familjen van att äta mycket frukt och grönt, och

ville man ha det i Dalarna vid den här tiden fick man fortfarande odla själv. Hon experimenterade därför även friskt bland annat med fröer från Frankrike.

Trädgården på Lilla Hyttnäs formades för att erbjuda ett trivsamt och bekvämt uteliv om sommaren. Den möblerades med rustika trädgårdsmöbler och fylldes med gammaldags prydnadsväxter. Gränsen mellan inne och ute var mjuk och grönska fanns även inomhus både som dekor och krukväxter.

Carl och Karin Larsson var stolta över sitt hem och inspirerade många i sin tur, kanske framförallt genom böcker som *Ett hem* (1899) och *Spadarvet* (1906).

Sångs i Sjugare by

En personlig trädgård som är en blandning av allmoge, natur och Arts and Crafts finns vid Erik Axel Karlfeldts Sånggården i Dalarna, som blev familjens fritidsbostad på 1920-talet.

Karlfeldt var mycket intresserad av växter och kulturhistoria och studerade bland annat växternas gamla folkliga namn och hur de använts i medicin och folktro.

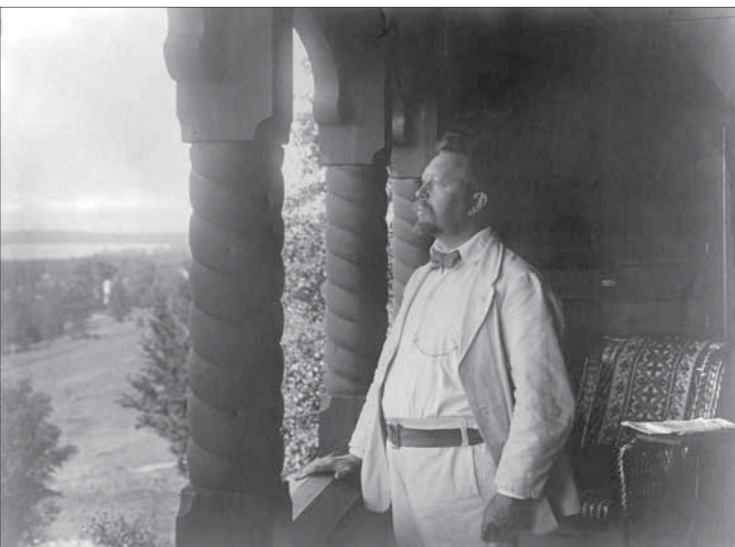
Trädgården ritades av trädgårdsarkitekten Ester Claesson (1884-1931) och är i grunden regelbundet arkitektoniskt uppbyggd. Den är indelad i rum med terrasser och kvarter avdelade med häckar och träd. Inom ramarna får dock växterna växa relativt fritt. Basen i trädgården är Karlfeldts gedigna kunskap om växterna och han blandade gärna växter som låg på gränsen att klara klimatet med vilda växter från den lokala floran.

Erik Axel Carlfeldt med familj vid Sångs 1928-29. Foto: Karlfeldtsamfundet.

"Jag har planterat in en och annan av de vilda rariteterna, som utmärka ortens flora, t.ex. guckuskon och blåtryet men jag har skaffat mig dem genom handeln och ej från de få fyndplatser, där de snart äro utrotade."

Erik Axel Karlfeldt 1926

Wilhelm Peterson-Berger på Sommarhagen. Foto: Peterson-Berger Stiftelsen.

Elin Wägner framför lilla Björka. Foto: Elin Wägner-sällskapet.

1900 – 1950

Fårhagar och Frösöblomster

Även idén om den naturliga trädgården har en grund i Arts and Craftsrörelsens England, framförallt hos trädgårdsmästaren William Robinson (1838-1935) som 1870 publicerade boken *The Wild Garden*.

Sommarhagen på Frösön

I Sverige dök en variant av naturträdgård med det gamla kulturlandskapet som förebild upp kring 1900-talets början. Ett exempel finns vid kompositören Wilhelm Peterson-Bergers Sommarhagen på Frösön i Jämtland. Huset är byggt i en säregen, romantisk blandning av allmoges och fornnordisk stil.

Han var själv mycket intresserad av vilda växter och ville att betesmarken skulle vara kvar kring huset i så ursprunglig form som möjligt – ett stycke artrik hagmark noggrant hävdad på gammaldags vis.

Elin Wägners Lilla Björka

Ett annat exempel på en naturlig trädgård fanns hos författarinnan Elin Wägner. Hon flyttade strax före 1930 till ett falurött hus i Småland som ritats helt efter hennes anvisningar – en blandning av småländsk bondstuga och villa.

Tomten hade varit hagmark då hon köpte den och hon ville att den skulle behålla den prägel. Här fanns inga klippta gräsmattor och antalet rabatter begränsades till två smala lister längs den raka grusgången. Här och där bland de vilda träderna och buskarna placerades en och annan blomsterbuske och något enstaka prydnadsträd. Elin Wägners "fårhage" måste ha stått i skarp kontrast till de andra traditionellt välvårdade trädgårdarna i byn vid samma tid.

Rostorps Egnahem i Malmö 1928. Gatukontoret, Malmö.

Trädgårdsstäder och Egnahem

Bostadsbristen och arbetarnas levnadsvillkor engagerade många vid början av 1900-talet, inte bara arbetarrörelsen. En annan het fråga var emigrationen som man tyckte snabbt dränerade landet på unga initiativrika medborgare. Ett par resultat av den politiska diskussionen blev byggandet av trädgårdsstäder och egnahemsområden.

De första planerade förstäderna

Diskussionen om levnadsvillkoren i städerna pågick i hela Europa. En person som fick stor betydelse för utvecklingen av billiga bra bostäder för alla var arkitekten Ebenezer Howard (1850-1928) som lanserade begreppet trädgårdsstäder i England på 1890-talet.

Howard ansåg bland annat att man borde ta vara på det faktum att tomtpriserna var lägre och miljön bättre en bit ut från staden. Bostäder och industrier borde skiljas åt och nya snabba kommunikationer som tåg och spårvagn gjorde att avstånden inte längre var något stort problem.

Trädgårdsstäder i Sverige

Trädgårdsstadsidén spreds i Europa och utvecklades efter lokala byggnadstraditioner.

I Sverige blev den viktigaste förebilden de svenska småstäderna före industrialismen – fast med moderna bekvämligheter. Bebyggelsen i trädgårdsstäderna bestod ofta av både enfamiljshus och flerfamiljshus med hyreslägenheter som till exempel i stadsdelen Änggården, i Göteborg.

Egnahemsrörelsen

År 1904 upprättades en statlig egnahemslånefond som från början framförallt var tänkt att ge lantarbetarfamiljer möjlighet och anledning att stanna på landet genom att ge dem chans att köpa egna småbruk.

Men bara några år senare började bostadsområden med egnahem växa fram eftersom många kommuner började köpa upp mark strax utanför stadsbebyggelsen för att kunna erbjuda billiga tomter till arbetare och medelklass.

Ett typiskt egnahemsområde består av små friliggande enfamiljshus med relativt stora trädgårdar. Ofta anlätades en arkitekt som ritade hela området. Ett exempel är egnahemsområdet Enskedefältet strax utanför Stockholm.

Trädgårdarna

Även i de nya bostadsmiljöerna under 1900-talets första årtionden var stora nyttoodlingar och en relativt stor variation bland växtarter och sorter fortfarande typiskt.

Skillnaden mellan gatans gemensamma rum och trädgårdens privata markerades tydligt med häckar och staket. Den gemensamma gatumiljön pryddes ofta av alléer, inte sällan olika trädslag för olika gator vilket gav variation och omväxling.

Ett annat typiskt drag var de små privata förträdgårdarna framför husen som också bidrog till att ge gatorna en grön inramning.

Gatuträdgårdarna innehöll inte sällan bara prydnadsväxter som till exempel ett par mindre prydnadsträd och en blomsterrabatt.

De större privata trädgårdarna låg däremot på baksidan av huset, väl avskärmade med häckar och staket. Ofta gjorde samma arkitekt som man gemensamt anlät för att rita område och hus även detaljerade ritningar för trädgårdarna, vilka indelades i rum med hjälp av till exempel spaljeer, trappor och häckar. En berså var i det närmaste obligatorisk.

Tyngdpunkten låg på nyttoodling och antalet olika fruktträd och bärbuskar var ofta förvånansvärt stort. Prydliga raka grusgångar band samman de olika delarna och gav prydnadskaraktär även till trädgårdar som nästan bara hade nyttoodlingar.

Egnahemsträdgårdsföreningar

Att samarbeta med grannarna var oftast en nödvändighet för att hålla kostnaderna nere. När det gällde trädgården startades till exempel i många områden trädgårdsföreningar som bland annat samordnade sina växtinköp och tillsammans anlätade hjälp med besprutning och beskärning.

Om man hittar en intressant växt i en egnahemsträdgård kan det alltså löna sig att se sig om efter fler exemplar i andra trädgårdar i närheten. De kan ha köpts in vid samma tillfälle.

Egnahem vid Mellanhedsgatan i Malmö 1926.
Gatukontoret, Malmö.

4
4
4
4

Bostadsområdet Egna Hem No 2 i Malmö 1923.
Gatukontoret, Malmö

4 4 4
4 4 4
4 4 4
4 4 4

Trädgårdar och parker för den moderna människan

Funktionalismens "Hus i park"

När funktionalismen lanserades i Sverige på 1930-talet gjordes också det med slagord om sol och grönska. Målet var fortfarande ett bra boende för alla, men man hade andra åsikter om hur det skulle se ut.

En av de stora skillnaderna märks i hur man tyckte att omgivningarna kring flerfamiljshus skulle utformas. Det tidiga 1900-talets trädgårdsstäder blev snabbt omoderna. Istället föredrog man nu att samla bostäderna i högre flerfamiljshus som skulle placeras fritt i en naturlig och grönskande omgivning. Kvarteren bröts upp och den tydliga skillnaden mellan gata och gård försvann. Istället för egna trädgårdar anlades gemensamma parkytor med gräsmattor och lekplatser.

Lekplatser och plaskdammar

Parkens funktion var framförallt att erbjuda en hälsosam miljö för rekreation. Barnen fick ta större plats och mängder av nya lekplatser och plaskdammar anlades. Reformivrarna menade att det var närmast absurdt med gräsmattor som inte fick beträdas.

Naturlig och harmonisk växtlighet

Mot mitten av 1900-talet blev landskapsarkitektur etablerat som eget ämne. Kända landskapsarkitekter som Sven Hermelin (1900-1984) ansåg att en massa svårskötta och sällsynta växter snarast var en form av snobberi som egentligen inte hade något med trädgårdskonst att göra. Konsten var att finna lösningar som passade så bra på platsen att de verkade fullständigt självklara.

De nya idealen förmedlades snabbt ut i landet till exempel genom SJ:s planteringsverksamhet som nu nått internationell berömmelse. En stor del av landets 2000 järnvägsparker ritades om vid denna tid och man såg det mer eller mindre som sin uppgift att visa allmänheten från norr till söder hur man med enkla medel kunde skapa sig en liten modern och trivsamt trädgård. Bland annat användes bara växter som privatpersoner kunde få tag i och de fick alla diskreta etiketter som talade om namnen för den intresserade. På detta sätt spreds växter som till exempel de nya polyantharosorna snabbt.

Bilder från 30-talets Malmö. Till vänster lekplats och planteringar på Mäster Eriks Plan 1934. I mitten invigning av Plaskbassängen i Rörsjöparken den 16 juni 1938. Till höger en söndagsbild från Slottsparken. Gatukontoret, Malmö.

Den moderna trädgården för vila och rekreation

En viktig skillnad mellan trädgårdarna under 1800-tal och tidigt 1900-tal och trädgårdarna under funktionalismen var att vila och rekreation blev viktigare än nyttoodling. Odlade kunde man kanske göra för nöjes skull, men att själv odla de grönsaker som man enkelt och billigt kunde skaffa i närmaste snabbköp sågs med tiden snarast som irrationellt.

De dyrbara lediga stunderna i trädgården eller vid sommarstugan skulle inte slösas bort på onödigheter. I trädgården skulle man framförallt sola, vila och leka. En av de viktigast platserna i trädgården blev till exempel uteplatsen som skulle vara solig och skyddad och bekvämt möblerad.

Terrassen med bekväma sittmöbler och praktiskt nära till köket var ett typiskt drag i den nya trädgården. Här en terrass anlagd av Gösta Reuterswärd ca 1945. Ur *Din Trädgård* av Gösta Reuterswärd, 1946.

För att verkligen kunna koppla av behövde man en lugn och harmonisk omgivning:

”Till följd av tidens jäkt fordrar våra sinnen som motvikt lugn och harmoni. Den s.k. funktionalismen är ett uttryck för detta behov. I en trädgård mer än någon annanstans framträder detta krav på enkelhet, vare sig det nu gäller en liten trädgård till en mindre villa eller en plantering framför ett stationshus”.

Gösta Reuterswärd 1940

Även trädgårdslivet skulle ordnas så praktiskt som möjligt, så att inte för mycket tid gick åt till gräsklippning och skötsel. Det bästa var att tänka ungefär som när man skulle utforma ett modernt kök:

”Parallellt med de estetiska synpunkterna gå emellertid de praktiska. Det som är praktiskt och ändamålsenligt är aldrig fult, därför att man ser varför anordningen tillkommit.[...] En trädgårdsanläggning måste därför – i likhet med ett modernt kök – utformas in i minsta detalj, så att man vinner tid och ordning.”

Gösta Reuterswärd 1940

Sportstugor och friluftsliv

Samtidigt som intresset för friluftsliv ökade, växte en ny typ av enkla och billiga stugor fram vid sidan av kolonistugorna. Dessa var sportstugor eller små sommarstugor där friluftslivet stod i centrum inte odling.

Intresset för små friluftsstugor eller sportstugor växte snabbt speciellt under 1920- och 1930-talet.

För 1930-talets funktionalister var allmogeoromantik omodernt, för att inte tala om 1880-talets gamla sommarnöjen i schweizerstil med sina punschverandor och krocketplaner. Istället ville man ha funktionella och bekväma sportstugor som låg i orörd natur och som gick att använda året runt.

Enligt teoretikerna skulle tomten kring sportstugan helst lämnas så opåverkad som möjligt.

En enkel sportstuga för friluftsliv och rekreation ritad 1931 av arkitekten Sigurd Lewerentz (1885-1975).

Foto: Thomas Hjertén. Arkitekturmuseet.

"Om jag får råda, så skulle jag verkligen förvandla tomten till en sportstugotomt och inte göra en vanlig trädgård av den med rabatter, blommor och en massa bekymmer."

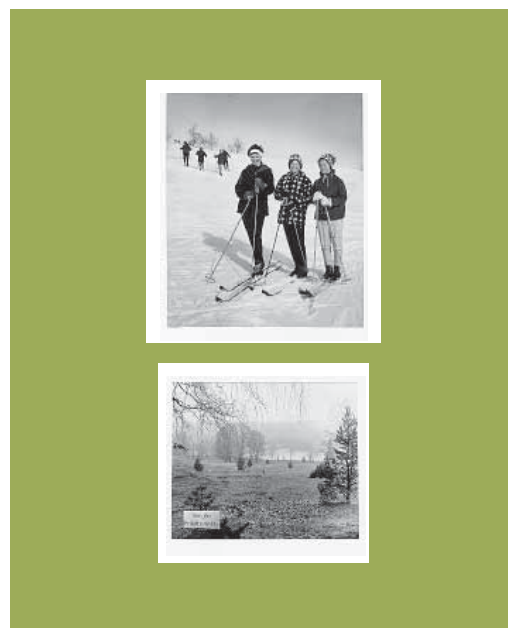
Gösta Reuterswärd 1934.

Terrasseringar, bersåer och skötselkrävande grusgångar bannlystes också:

"Inga trädgårdssängar och konstgjorda stenpartier, inga trätrappor och inga sandgångar. Naturen skall inte våldföras. Bara lite justeringar här och där."

Gösta Reuterswärd 1934.

I praktiken varierade naturligtvis trädgårdsambitionerna mycket. Precis som en del höll fast vid allmogeoromantiken ville ju andra odla. Vid många sommarstugor blev också den naturliga växtligheten snart kompletterad med några rabatter, bärbuskar och en liten köksträdgård. Men mer omfattande prydnadsplanteringar hörde numera till undantagen. Det blev de enkla lättskötta tomterna som dominerade.

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

INTERNET

Svensk Kulturväxtdatabas <http://skud.ngb.se>
POM – Programmet för Odlad Mångfald www.pom.info
Nordiska Genbanken www.nordgen.org
Fritidsodlingens Riksorganisation (FOR) www.for.se
Riksförbundet Svensk Trädgård www.tradgard.org
Sällskapet Trädgårdsamatörerna www.tradgardsamatorerna.nu
Föreningen för Dendrologi och Parkvård www.dendrologerna.nu
Koloniträdgårdsförbundet www.koloni.org
Sveriges Pomologiska Sällskap www.svepom.com
Forum för Trädgårdshistorisk Forskning www.gardenhistoryforum.org
The Garden History Society www.gardenhistorysociety.org
Nydalaprojektet www.nydalaklostertradgard.se
Projekt Runeberg – gamla böcker på Internet <http://runeberg.org>
Gräsklipparens historia <http://oldlawnmowerclub.co.uk>

ALLMÄN TRÄDGÅRDSHISTORIA

Signums svenska konsthistoria (1994 -2005) Bokförlaget Signum.
Band 1 – 13. Innehåller intressanta kapitel om trädgårdskonsten under olika perioder.
Andersson, Thorbjörn & Jonstoj, Tove & Lundquist, Kjell (2000) Svensk trädgårdskonst under 400 år.
Byggförlaget.
Blennow, Anna-Maria (2002) Europas trädgårdar från antiken till nutiden. Bokförlaget Signum.
Dunér, Sten & Katarina (2001) Den Gyllene Trädgården.
Trädgårdskonstens idé- och kulturhistoria från Adam till Örtagård. Bokförlaget Prisma.
Espeland, Else & Mikkelsen Lars-Erling (2006) Internasjonale strømninger i hagekunsten.
Parken og hagen på Bogstad restaureres. Foredragene ved seminarier, Bogstad 2005, Bogstad Stifelse, Oslo.
Flinck, Maria (1994) Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar. Tidens förlag.
Hobhouse, Penelope (2004) Trädgårdskonstens historia 3000 år.
(Originallets titel: Story of Gardening). Natur och Kultur.
Karling, Sten (1931) Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott. Bonniers.
Lund, Annemarie & Hakon / Salto Stephensen, Lulu (2000 – 2002) Danmarks havekunst, Band 1-3.
Arkitektens förlag.
Lundberg, Erik (red.) (1930-31) Den svenska trädgårdskonsten, sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar. Två volymer med ritningar och beskrivningar av ett antal historiska trädgårdar.
Arkitekturminnesföreningen, Stockholm.
Lundquist, Kjell (2000) Bidrag till kännedomen om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige. Licentiatavhandling. Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp. Rapport 00:1.
Suneson, Torbjörn (red.) (2004) Garden History – Sweden, temanummer av Journal of the Garden History Society, vol. 32, nr. 2, winter 2004.
Taylor, Patrick (Ed.) (2006) The Oxford Companion to the Garden. Oxford University Press.
Schnitler, Carl W. (1917) Trädgårdskonstens historia i Europa. Hugo Gerbergs förlag.
Sørensen, C. Th. (1979) Europas havekunst – fra Alhambra til Liselund. GAD:s förlag.

"FRANSK TRÄDGÅRD" OCH "ENGELSK PARK" I SVERIGE

Grillner, Katja (2000) Ramble, linger and gaze. Dialogues from the landscape garden.
Avhandling, Institutionen för arkitektur, KTH, Stockholm.
Mollet, André (2006/1651) Le Jardin de Plaisir. Nyutgåva med kommentarer,
red. Elna Antell. Gyllene snittet förlag.
Mårtensson, Hans (2002/1754) Trädgårdspraxis år 1754. Inkluderar faksimilutgåva av Petter Lundbergs
Den rätta Svenska Trädgårdspraxis från 1754, Akantus förlag, Kalmar.
Olausson, Magnus (1993) Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid. Doktorsavhandling.
Uppsala universitet. Byggförlaget, Stockholm.
Olausson, Magnus (1994) Den engelska parken förr, nu och i framtiden. Artikel i tidskriften Byggnadskultur 2/94.
Piper, Fredrik Magnus (2004) Beskrifning öfver idéen och general-plan till en ängelsk lustpark författad åren
1811 och 1812. Byggförlagets skriftserie nr 9, Stockholm.

PRAKTISK TRÄDGÅRDS- OCH PARKVÅRD

- Bonnier, Ann Catherine & Lundquist, Kjell (Red.) (1996) Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta Rapport från seminarium på Alnarp 21-23 september 1994.
- Holmberg, Inger (Red.) (2000) Park & Trädgård i kulturarvsperspektiv. Dokumentation från temadagen Trädgårdar & parker, historia & förvaltning. Institutionen för Miljövetenskap och Kulturvård, Göteborgs Universitet, 2000:26.
- Ilminge, Christina (2004) Bevara och sköta en gammal trädgård. Stockholm.
- Israelsson, Lena (1996) Köksträdgården – det gröna arvet. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Lindahl, Göran (Red.) (1996) Trädgårdar och parker: Historia och dagsläge.
Temanummer av Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 31-32, 1996.
- Löfgren, Maria (2002) "Försiktigt! : konsten att restaurera en gammal trädgård".
Artikel i tidskriften Spaning, Västmanlands läns museum.
- Norrman, Sophia (2003) Byggnadsminnenas parker och trädgårdar – vård och hantering.
Examensarbete, Institutionen för Stad och Land, SLU Uppsala.
- Olsson, Patrik (red.) (2005) Alléhandboken. Regionmuseet Kristianstad.

BONDENS TRÄDGÅRD

- Flinck, Maria (1999) Bondens trädgård. Artikel i Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok.
- Gunnarsson, Allan (1990) "Det trädgårdslika landskapet. Om äldre fruktodlingsformer".
Artikel i tidskriften Kulturmiljövård nr 5-6.
- Gunnarsson, Allan (1997) "Kunniga bönder i Urshult odlade frukt utan slott".
Artikel i Lustgården, Föreningen för dendrologi och parkvårds årsskrift.
- Lundquist, Kjell (1994) Bondens trädgård – en funktion av många nyttiga och några sköna växter.
Artikel i Bondens självbild och natursyn, skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 6, Nordiska museet 1994.
- Svala, Catharina (1998) Den svenska gården – från torp till herresäte. Natur och Kultur/LT:s förlag.
- Svala, Catharina (2002) Lantgården – en estetisk organisation av en mycket praktisk arbetsplats.
Det gestaltade landskapet, Bebyggelsehistorisk tidskrift 02:8.

KULTURLANDSKAP OCH ODLINGSHISTORIA

- Det svenska jordbrukets historia (1999-2004) Natur och Kultur/LT:s förlag. Fem band.
Heltäckande historiskt verk om liv, jordbruk, odlade växter m.m. från förhistorien till idag.
- Ahlklo, Åsa Klintborg (2001) "Slottets allé och arrendatorns kastanj", artikel i Skånska Godsmiljöer, Skånes Hembygdsförbunds årsbok 2001.
- Ahlklo, Åsa Klintborg (2002) "Trädgård och park, till nytta och fågring".
Slotten och landskapet – skånska kulturmiljöer. Krapperupssymposiet 2000. Red. Sten Åke Nilsson.
- Ahlklo, Åsa Klintborg & Magnusson Staaf, Björn (Red.) (2004) Illusion och verklighet.
Landskapet som rekonstruktion. Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 48.
- Ahlklo, Åsa Klintborg (2005) "Trädgården som lantbrukets förebild i 1800-talets Skåne".
Artikel i Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 48.
- Det gestaltade landskapet – den praktiska estetikens handlingar och avtryck i det agrara landskapet. Rapport från Agrarhistoriska seminariets konferens 2001, Inst. för landskapsplanering, SLU Alnarp. Rapport 02:8.
- Fernlund, Siegrun (1996) "Aristokratens landskap – mark, park och trädgård i 1800-talets skånska godsmiljö".
Artikel i Trädgårdar och parker: Historia, dagsläge, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 31-32, 1996.
- Gunnarsson, Allan (1990) "Landskapet som trädgård". Artikel i tidskriften Kulturmiljövård, nr 5&6 1990.
- Koinberg, Sture (1996) "Städernas gröna rum – kulturlandskapet som park och trädgård".
Artikel i tidskriften Byggnadskultur 2/1996.
- Riddersporre, Mats & Wallin Gunnarsson, Pia & Lannér, Jan (2006) Utredning: Enskifteslandskapet kring Skurup och Svaneholm. Malmö Kulturmiljö, Enheten för Kulturmiljö Rapport 2006:3.
- Svensson, Patrick (2001) Agrara entreprenörer, böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800-1870. Doktorsavhandling, Lunds Universitet, Lund Studies in Economic History 16.
- Tollin, Clas (1991) Åttebackar och ödegården: de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården.
Riksantikvarieämbetet.
- Tunön, Håkan et al. (Red.) (2005) Etnobiologi i Sverige 2. Wahlström & Widstrand.
- Qviström, Mattias (Red.) (2006) Gångna landskap: möten mellan vägghistoria och landskapshistoria.
Rapport 06:1, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp.
- Qviström, Mattias (Red.) (2003) Vägar till landskapet. Om vägars tidsrumsliga egenskaper som utgångspunkt för landskapsstudier. Doktorsavhandling, utgiven i skriftserien Agraria nr 375, SLU Alnarp

BRUNNSPARKER, KURORTER OCH SANATORIER

- Jakobsson, Anna (2000) Ronneby Brunnspark – historien om en hälsobrunns parker och trädgårdar, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp, Rapport 00:2.
- Katz, Gregor (1990) Ernst Westerlund – Enköpingsdoktor: Sveriges på sin tid mest anlitade läkare. Nordisk medicinhistorisk årsbok.
- Mansén, Elisabeth (2005) "Brunnsliv och kurortskultur under 300 år", artikel i Ronneby brunn under trehundra år, 1705-2005, red. Lis Hogdal. Byggförlaget.
- Rylander, Ulla (1996) Fjällnära trädgårdar i Jämtland och Härjedalen tiden 1830-1900. Skogs- och Lantbrukshistoriska meddelanden från Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, SOLMED nr 11, Stockholm.
- Stackell, Lars (1997) Kurortsverksamheten – ideologier och byggnader. Serie Bygden kring ridvägarna: årtusenden kring Åsunden, Från Borås och de Sju Häraderna, De sju häradernas kulturhistoriska förening.

KYRKOGÅRDAR

- Ahlklo, Åsa Klintborg (2001) Mellan trädkrans och minneslund – svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990. Utgiven av MOVIUM, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp, skriftserie Stad & Land nr 167.
- Bucht, Eivor (Red.) (1992) Kyrkogårdens gröna kulturarv. Utgiven av MOVIUM, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp, skriftserie Stad & Land nr 103.
- Johansson, Bengt O. H. (199) Tallum – Gunnar Asplunds och Sigurd Lewerentz skogskyrkogård i Stockholm. Byggförlaget.
- Westerdahl, Maria (1996) Den svenska skogskyrkogården: en bild från norr till söder. SLU Alnarp. Utgiven av MOVIUM, Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp, skriftserien Stad & Land nr 136.

LOKAL TRÄDGÅRDSHISTORIA

- Ask, Christer (Red.) (2002) Blommande trädgårdar och grönskande parker, Västergötlands fornminnesförenings tidskrift.
- Brämerson Gaddefors, Helena (2001) Trädgårdar från tre sekel. Vårt gröna kulturarv. Länsstyrelsen i Kalmar län.
- Cullman, Lars (1988) Skellefteå stads trädgårdshistoria 1859-1987. Parkförvaltningen, Skellefteå.
- Fahlman Noord, Kerstin (1998) Lång tradition av trädgårdsodling i länet: tema trädgård. Landsbygd i Västerbotten.
- Flinck, Maria (1994) Tusen år i trädgården. Från sörmålandska herrgårdar och bakgårdar. Tidens förlag.
- Flinck, Maria (2000) Historiska trädgårdar i Stockholm. Beskrivning av en inventering. Artikel i tidskriften Kulturmiljövård 2/2000.
- Fransén, Eva (1991) Halländska allmogeträdgårdar, Varbergs museums årsbok 1991.
- Hansson, Marie (1997) De skånska trädgårdarna och deras historia. Bokförlaget Signum.
- Högardh-Ihr, Christina (2005) Tre trädgårdar i Dalarna. Bokförlaget Signum.
- Larsdotter, Annica (2003) Trädgårds- och parkmiljöer i Dalarnas odlingslandskap. Länsstyrelsen i Dalarnas län.
- Ombäck, Ebbe (2003) Trädgårdsodling i Gränna socken, Ett solvarv i Gränna, Gränna hembygdsförenings årsskrift.
- Rylander, Ulla (1996) Fjällnära trädgårdar i Jämtland och Härjedalen tiden 1830-1900. Skogs- och Lantbrukshistoriska meddelanden från Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, SOLMED nr 11, Stockholm.
- Wallenquist, Inga (2004) Trädgårdar i Östergötland – en skön historia. Östergötlands länsmuseum, Linköping.
- Werdenfels, Åke (1981) Skånsk trädgård. Skånes hembygdsförbunds årsbok.
- Sköld, Josefina & Åman, Elisabeth (2004) Krusbär eller mabär – vem bryr sig? Kulturmiljöavdelningen rapport A2004:A61, Västmanlands läns museum.
- Sköld, Josefina & Åman, Elisabeth (2005) Riddarhyttan – en plats för vila och ro? Kulturmiljöavdelningen rapport 2005:A56, Västmanlands läns museum.

TRÄDGÅRDSFÖRENINGAR OCH HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAP

- Almén, Pontus (1995) Kolonirörelsen i malmö 100 år: 1895-1995: Hundra år som kolonist. Föreningen för samhällsinformation. .
- Lange, Ulrich (2000) Experimentalfältet: Kungl. Lantbruksakademiens experiment- och försöksverksamhet på norra Djurgården i Stockholm 1816-1907. Doktorsavhandling, SLU Uppsala, skriftserien Agraria nr. 225.
- Nolin, Catharina (1996) "Svenska trädgårdsföreningen 1832-1911". Artikel i Trädgårdar och parker: Historia, dagsläge. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 31-32, 1996.
- Nordin, Ingvar (1985) De badande wännernas botaniska trädgård i Visby. Hanseproduktion.
- Stattin, Jan (1980) Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring: utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft. Studia Historica Upsaliensia nr 113, Uppsala.
- Ålveby, Rustan & Dunthorne, Susan (1992) Trädgårdsföreningen 150 år 1842-1992. Göteborgs trädgårdsförening, Akademiförlaget.

KOLONITRÄDGÅRDAR

- Bergquist, Magnus (1996) En utopi i verkligheten: Kolonirörelsen och det nya samhället. Doktorsavhandling. Institutionen för etnologi, Göteborgs universitet.
- Karlsson, Bengt (2005) Koloniområdet Öster 1 i Lund: 100-årsjubileum 2005. Kultursmedjan Lundensis.
- Lindhagen, Anna (1905) Om koloniträdgårdar. Wilhelmsson.
- Petersson, Allan (2006) Från kvickrot via morot till blomsterprakt: ett stycke folkrörelsehistoria på marknivå under 70 år: 1936-2006 med Koloniträdgårdsföreningen Skarpnäck. Koloniträdgårdsföreningen Skarpnäck.
- Westergren, Christina (Red.) (2003) Stadens Odlare. Fataburen, Nordiska museets förlag.

SKOLTRÄDGÅRDAR

- Eneroth, Olof (1864) Om skolträdgårdar och seminariiträdgårdar.
- Fredriksson, Viktor (Red) (1940-1971) Svenska folkskolans historia. Band 1 – 6.
Utgiven av Stiftelsen för förvaltning av Sveriges allmänna folkskolläraforenings tillgångar.
- Johansson, Ulla (1987) Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842-1919 med exempel från Sköns församling. Akademiska avhandlingar No. 31, Umeå Universitet.
- Lind, Gustaf (1917) Skolträdgården: handledning vid undervisningen i trädgårdsskötsel m.m. vid seminarier, folkhögskolor och andra undervisningsanstalter. Wahlström & Widstrand.
- Strandberg, Johan August (1902) Handbok i skolträdgårdsskötsel till ledning vid undervisningen i seminarier och folkskolor, Nordstedts förlag.
- Åkerblom, Petter (2004) Footprints of school gardens in Sweden. Garden history. Journal of the Garden History Society. 32:2 (2004).

SOMMARSTUGOR, SPORTSTUGOR OCH SOMMARNÖJEN

- Arcadius, Kerstin (2004) Skånska sommarnöjen. Skånes hembygdsförbund.
- Holmlund, Maria & Manker, Elin (1996) Det i flor stående Stockholm – en studie av två malmgårdsträdgårdar.
Artikel i Trädgårdar och parker: Historia, dagsläge. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 31-32, 1996.
- Jansson, Erik (2002) Somrars fröjd. Svenska författares och konstnärers trädgårdar. Wahlström & Widstrand.
- Persson, Ann (2006) Alla skulle till Falsterbo: en berättelse om drömmen om en egen stuga vid havet. Bookmaker.
- Pihl-Atmer, Ann Katrin (1998) Livet som levas där måste smaka vildmark. Sportstugor och friluftsliv 1900-1945.
Stockholmsmonografier 132, kommittén för stockholmsforskning.
- Pihl-Atmer, Ann Katrin (1987) Sommarnöjet i skärgården – sommarbebyggelse i Stockholms inre skärgård 1860-1915. Doktorsavhandling, Stockholms stads monografiserie.
- Tell, Johan (2002) Älskade Fritidshus. Fakta och finurligheter om ett svenskt fenomen. Bokförlaget DN.

STADSPARKER

- Andersson, Stefan (1987) Det organiserade folknöjet. En studie kring de svenska folkparkerna 1890-1930-talet.
Akademisk avhandling i sociologi, Lunds Universitet.
- Bucht, Eivor (1997) Public Parks in Sweden 1860-1960. The planning and design discourse. Doktorsavhandling publicerad i skriftserien Agraria nr. 56, Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Koinberg, Sture (1996) Städernas gröna rum – kulturlandskapet som park och trädgård. Byggnadskultur 2/1996.
- Nolin, Catharina (1999) Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet.
Doktorsavhandling, institutionen för konsthistoria Stockholms universitet. Byggförlaget.
- Pehrsson, Per-Jan (1986) Malmö Parkernas stad. En historik över den offentliga grönskans framväxt.
Parkavdelningen, Malmö gatukontor.
- Pehrsson, Per-Jan (1990) "Stadsparkerna i Malmö – levande kulturminnen". Artikel i tidskriften Kulturmiljövård nr. 5-6 1990, RAÄ. Stockholm, s. 33-41
- Selling, Eva (1996) "Esplanaden – befästningsverket som blev promenadstråk."
Artikel i tidskriften Byggnadskultur 3/92.

STATENS JÄRNVÄGAR

- Rosander, Karin (red) (2005) Järnvägen 150 år: 1856-2006. Stockholm, Informationsförlaget.
- Ahiklo, Åsa Klintborg (1993) "SJ:s rabatter – Statens järnvägar som förmedlare av trädgårdskultur".
Ur Lustgården, Årsskrift för Föreningen för dendrologi och parkvärd.
- Reuterswärd, Gösta (1943) "Sveriges största trädgårdsmästare". Artikel i Allmän svensk trädgårdstidning.
- Reuterswärd, Gösta (1972) "SJ trädgårdsskötsel in memoriam". Artikel i Banmästaren nr 2, 1972.
- Bergkvist, Johan (Red.) (1999) Spår i landskapet: hur järnvägen format stad och land.
Bokförlaget Arena och Banverket.

TRÄDGÅRDSARKEOLOGI

- Andersson, Karin (1996) "Orangerierna i Ulriksdals slottspark. Nya arkeologiska rön i ett historiskt sammanhang." Artikel i Trädgårdar och parker: historia, dagsläge. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr. 31-32, 199.6
- Andréasson, Anna (2006) Naffentorpsgårdens trädgård – ett trädgårdshistoriskt dokumentationsprojekt och praktiskt försök att använda totalstation och det GIS-baserade informationssystemet Intrasis i ett trädgårdshistoriskt sammanhang. Malmö Kulturmiljö. Rapport 2006:9.
- Bradshaw, Richard (1993) "The use of pollen and seed analysis to reconstruct a historic garden", artikel i Uraniborgs renässanssträdgård: renässansens växtmaterial. Rapport från ett seminarium på Alnarp 19 feb 1991, red. Kjell Lundquist. Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp. .
- Currie, Chris (2005) Garden Archaeology. A Handbook. Council of British Archaeology.
- Espeland, Else & Mikkelsen, Lars-Erling (Red.) (2004) Spor i jord. Parken og hagen på Bogstad Restaureres. Foredrag ved seminarene Hagearkeologi – Spor i jord & Dammer i historiske hager, Bogstad 2003 & 2004. Bogstad Stifelse, Oslo.
- Frost, Katarina (1996) "Trädgårdsarkeologi – ny källa till kunskap om historiska trädgårdar". Artikel i tidskriften Byggnadskultur nr. 2/96.
- Frost, Katarina (2002) "Sic transit gloria mundi – på spåret av 1700-talsträdgården". Artikel i 1700-tallets adel og storborgerskap – makt, representasjon og selvforståelse. Rapport fra nordisk slotts- og herregårdssymposium 2002, utgiven av Oslo Bymuseum.
- Frost, Katarina, Jonsson Kristina och Persson, Kjell. (2004) "The royal kitchen garden at Strömsholm castle: evaluating archaeological methods". Garden history. Journal of the Garden History Society. 32:2 (2004).
- Hansson, Ann-Marie (1997) On plant food in the Scandinavian peninsula in early medieval times. Doktorsavhandling. Theses and papers in archaeology, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms Universitet.
- Hansson, Ann-Marie (1999) "Humlegården in Stockholm, Sweden: glimpses from a garden's history". Ur Museumslandskap: Artikelsamling till Kerstin Griffin på 60-årsdagen.. Red. Lotte Selsing & Grete Lillehammar. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Jaques, David (ed). (1997) The Techniques and Uses of Garden Archaeology. Papers from an ICOMOS/English Heritage conference. Journal of Garden History 17.
- Keevill, Graham D. (2003) The archaeology of historic gardens. Tempus.
- Landgren, Lena (2000) Trädgårdar under antiken: källor och lämningar, artikel i skrften Park & Trädgård i kulturarvsperspektiv, Institutionen för Miljövetenskap och Kulturvård, Göteborgs Universitet, 2000:26.
- Pattison, Paul (Ed.) (1998) There by Design: Field Archaeology in Parks and Gardens. Papers from the conference arranged by the Royal Commission and the Garden History Society 1996, Oxford.
- Persson, Kjell (2005) Integrated geophysical – geochemical methods for archaeological prospecting. Licensiatavhandling, KTH, Stockholm.
- Syde, Bent (2000) Trädgårdsarkeologi – Skytteanska trädgården, RAÄ 88, Kv. Domen, Uppsala, Uppland. Rapport över arkeologisk undersökning 2000:13, Upplandsmuseet.
- Ödman, Anders (1996) "Arkeologi i Tycho Brahelämningarna", artikel i Tycho Brahe: Stjärnornas Herre, red. Johanna Erlandsson, Landskrona kommun.

TRÄDGÅRDSMÄSTARE OCH TRÄDGÅRDSARBETARE

- Ahrland, Åsa (2006) Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige. Carlsson Bokförlag, Stockholm. Bearbetad utgåva av doktorsavhandling, Institutionen för landskapsplanering, SLU, Alnarp.
- Drower, George (2002) Trädgårdens mästare: förnyare och uppfinningar i trädgårdshistorien. Historiska media.
- Björk, Monika (2004) Trädgårdens snillen: från munken Johan Päterson till sparrisdrottningen Karin von Schenck. Prisma.
- Londos, Eva (1998) Trädgårdskonster – med utblick från höglandet. Carlssons och Jönköpings läns museum.

LUSTHUS OCH ANDRA BYGGNADER I TRÄDGÅRDEN

- Andersson, Ingela (1996) Om orangerier och drivhus i Sverige: med förslag till rekonstruktion av drivhusen vid Gunnebo slott. Arkitekturhistoria och bebyggelsevärd, 1996:2, Chalmers tekniska högskola, Göteborg.
- Andersson, Ingela (2002) "Hela världen i ett hus: orangerier i Västmanland", artikel i tidskriften Spaning 2002:1/2, Västmanlands läns museum.
- Andersson, Ingela (2000) "Orangerier och drivhus i Sverige: växthusens utveckling i Sverige från 1600-talet fram till slutet av 1800-talet." Historiske Hager: en nordisk hagehistorisk artikelsamling ved 100-årsfeiringen av Muséhagen i Bergen, mai 1999. Red. Dagfinn Moe, Per Harald Salvesen, Dag Olov Övstedal.
- Frosterud-Jägerholm, Åsa (1999) I nöd och lust dass och lusthus till nytta och nöje. Tjustgalleriets förlag, Västervik.
- Jakobsson, Anna (1998) "Om begreppet Orangeri", artikel i Lustgården, årskrift för Föreningen för dendrologi och parkvärd, årg. 78.
- Lindqvist, Anna & Nordström, Karin (1995) Lusthus. En utställning om lusthus och andra smyckade småhus. Temautställning 1995 på Byggnadsvärd Nääs. Utställning och katalog producerade av Älvsborgs Länsmuseum och Byggnadsvärd Nääs. Kulturmiljövårdens rapportserie från Älvsborgs länsmuseum nr 4.
- Mårtensson, Hans (1999) Länge leve lusthusen. Akantus Bokförlag.
- Nyeröd, Anna-Lisa (1979) Lusthus till bruks och til syns. Nordiska museet.
- Storm, Ingvar (1981) Lusthus i Stockholm. Askild & Kärnekull.

TRÄDGÅRDSMÖBLER OCH TRÄDGÅRDSDEKORATIONER

- Flinck, Maria (1995) "Om trädgårdsprydnader genom historien." Artikel i tidskriften Hemslojden 1995:3, Svenska hemslojdsföreningarnas riksförbund.
- Einarsson, Anna Lena (2002) Trädgårdens möbler. Byggförlaget.
- Londos, Eva (1998) Trädgårdskonster – med utblick från höglandet. Carlssons och Jönköpings läns museum.

VILLOR, EGNAHEM OCH TRÄDGÅRDSSTÄDER

- Blennow, Anna-Maria & Svedberg, Olle (1991) Vardagens paradiset. Signum, Lund.
- Gustavsson, Eva (2001) En studie av meningens uttryck med exempel från Gösta Reuterswårds och Ulla Molins handling. Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Lind, Helena (2000) Trädgårdsstaden Ånggården, Warne förlag.
- Loor, Marianne (Red.) (2005) Enskedefältet 75 år. Jubileumsskrift utgiven av Enskedefältets trädgårdsstadsförening.
- Rådberg, Johan (1995) Den svenska trädgårdsstaden. Byggnadsrådet, Statens råd för byggnadsforskning.
- Sundelius, Catarina (2004) Från jordbruksmark till trädgårdsstad: planering och byggande i Enskede 1907-1930. Uppsatser i Konstvetenskap 2003/2004:37. Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Wahlström, Mari (1996) "Egnahemsträdgården – den planerade folkhemsdrömmen". Artikel i tidskriften Byggnadskultur 2/96.
- Wilke, Åsa (2006) Villaträdgårdens historia. Ett 150-årigt perspektiv. Prisma, Stockholm.

TRÄDGÅRDSVÄXTERNAS HISTORIA

- Ahrland, Åsa (1997). Trädgårdsväxter i historiska källor. En metodstudie av källmaterialet vid Övedskloster. Stad och Land nr 152. Utgiven av MOVIUM, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Bengtsson, Rune (2000) Stadsträd från A-Z. Svensk Byggtjänsts Förlag.
- Bengtsson, Rune (2005) Variation in common lime (*Tilia x europaea* L.) planted in Swedish gardens of the 17th and 18th centuries. Doktorsavhandling, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae 2005:64.
- Bergenström, Anna (1993) Annas Örtagård – om glädjen att odla och använda kryddor. Bokförlaget Bonnier Alba.
- Berglund, Karin (1991) Lust och fågning – trädgårdsmänniskors drömmar och verklighet. Rabén Prisma.
- Beyron, Ulla (1989) Mormorsblommor. LT:s förlag.
- Beyron, Ulla (1984) Krukväxter från mormors tid. LT:s förlag.
- Bringéus, Nils-Arvid (1988) Mat och måltid – studier i svensk matkultur. Carlssons Bokförlag.
- Campbell-Culver, Maggie (2004) The Origin of Plants. The people and plants that have shaped Britain's garden history since the year 1000. Eden project books. Transworld Publishers.
- Carlberg, Birgitta (1988) Glömda växter i gömda trädgårdar: om att bevara gamla kulturväxter. Wahlström & Widstrand.
- Christenson, Per (1997) Trädgårdsväxternas historia. ICA förlaget AB, Västerås.
- Christenson, Per (1988) Upptäck och bevara allmogeträdgården, ICA Bokförlag.
- Corneliusson, Jens (1997) Växternas namn – vetenskapliga växtnamns etymologi. Språkligt ursprung och kulturell bakgrund. Wahlström & Widstrand.

- Gunnarsson, Allan (1992) Fruktråden och paradiset, om fruktträden som betydelsebärare. Doktorsavhandling publicerad i skriftserien Stad och Land 105, Institutionen för landskapsplanering, Alnarp.
- Gustavsson, Lars-Åke (2001) Gammaldags buskrosor. Natur och Kultur/LT:s förlag.
- Gustavsson, Lars-Åke (2001) Rosor för nordiska trädgårdar. Del 1: roslexikon, Del 2: om rosval användning och skötsel. Bokförlaget Natur och Kultur.
- Israelsson, Lena (1996) Köksträdgården – det gröna arvet. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Lange, Johan (1994) Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark indtil midten af 1900-talet. DSR Forlag.
- Lindberg, Gunilla (1985) Den otröstliga ögontrösten: växterna som kulturarv. Bygd och Natur.
- Ljungquist, Kerstin (2006) Nyttans växter: uppslagsbok med över tusen växter: historik om svensk medicinalväxtodling. Calluna.
- Lundquist, Kjell (1994) Växternas historia och kulturmiljövården. Artikel i tidskriften Byggnadskultur 2/94.
- Lundquist, Kjell (1996) Växtematerialet som källmaterial i trädgårdshistorisk forskning. Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 september 1994. Red. Bonnier, Ann Catherine & Lundquist, Kjell.
- Lundquist, Kjell (2005) Lilium martagon L.: Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext. Doktorsavhandling, Inst. för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Moscoso, John (2004) Sofieros rhododendron. Signum.
- Mossberg, Bo & Stenberg, Lennart (2003) Den nya nordiska floran. Wahlström & Widstrand, Stockholm. Omarbetad och kraftigt utökad flora som även innehåller gamla trädgårdsväxter som man kan hitta i svensk natur.
- Möller, Lotte (1997) Citron: om citronen i Europas historia, konst, läkekonst, trädgårdar, formgivning och matlagning samt 40 citronrecept. Bonnier.
- Nilsson, Anton (1987) Våra äppelsorter: deras historia, egenskaper och kännetecken. Nordiska museet.
- Nilsson, Anton (1989) Våra päron-, plommon- och körsbärssorter: deras historia, egenskaper och kännetecken. Nordiska genbanken för jordbruks- och trädgårdsväxter.
- Noldus, Badeloch (2004) Trade in Good Taste. Relations in Architecture and Culture between the Dutch Republic and the Baltic World in the Seventeenth Century. Brepol, Thurnhout.
- Nygårds, Lena (2005) Vi odlade till husbehov. Programmet för odlad mångfald.
- Töringe, Sanna (2002) Historier om blommor – myter, litteratur, trädgårdshistoria och odling. Prisma.
- Walfridson, Marguerite (1991) Salvia och bondpion i trädgårdar och täppor på Skansen. Svenska Dagbladets förlag.
- Wallenquist, Inga (2007) Våra älskade torpväxter. Prisma.
- Wägner, Veronica (2003) Älskade pelargoner – en samlares anteckningar. Wahlström och Widstrand.
- Öberg, Elisabeth (2004) "Nygamla äppelsorter för vårt klimat". Norrbottens landsbygd: medlemstidskrift för Hushållningssällskapet i Norrbotten, 78:4.

Vad är POM?

Sedan 2000 har Sverige ett nationellt program för att bevara och nyttja den odlade mångfalden – Programmet för odlad mångfald, POM.

POM är utformat som ett nätverk mellan olika aktörer som arbetar med odlade växter. Genom programmet ska arbetet med våra kulturväxter bättre samordnas och utvecklas. Läs gärna på POM:s webbplats www.pom.info om du vill veta mer.

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

CBM:s skriftserie 19 Trädgårdshistoria för inventerare

ISBN 10: 91-89232-27-5

ISBN 13: 978-91-89232-27-3

ISSN-numret för skriftserien är 1403-6568

Utgivare: CBM

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

Centrum för biologisk mångfald, Box 54, 230 53 Alnarp

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

www.pom.info

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4

